

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ЯК ПРАВЛЯЧОГО КЛАСУ	11
1.1. Розробка поняття «політичної еліти» як наукової категорії в зарубіжній та вітчизняній науці	11
1.2. Основні теоретико-методологічні підходи до дослідження «політичної еліти» в класичній і некласичній політичній традиції	42
1.3. Співвідношення понять «політична еліта», «номенклатура», «бюрократичний клас» в радянському суспільствознавстві	56
Висновки до I розділу	75
РОЗДІЛ II. ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПРОЦЕСУ ЕЛІТОУТВОРЕННЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ	78
2.1. Теоретичні засади аналізу способів елітоутворення в стабільних та трансформаційних суспільствах	78
2.2. Форми і види рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі	102
Висновки до II розділу	126
РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ (кінець XX – початок XXI ст.)	129
3.1. Політична еліта як суб’єкт політичного процесу	129
3.2. Роль особистості у сучасному політичному полі	151
Висновки до III розділу	173
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
ДОДАТОК	202

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Роль еліти, зокрема еліти політичної, у будь-якому суспільстві є домінуючою через те, що саме вона є виразником провідних ідей, актором суспільних змін, суб'єктом, що впливає на всі сфери життя держави, незалежно від її політичного устрою та режиму. У країнах з невеликим досвідом демократичних змін, до яких відносяться всі держави пострадянського простору, політична еліта становиться чинником державотворення, тому що саме вона приймає стратегічні рішення щодо курсу розвитку країни, визначає геополітичний статус держави, вибудовує такі відносини в країні, які забезпечують, з її точки зору, найбільш комфортне існування як еліт, так і суспільства.

Незважаючи на те, що проблеми становлення, розвитку, трансформації політичних еліт є досить розробленими в політичній науці, слід відмітити, що переважна кількість наукових джерел зосереджується на вивченні цього феномену на заході, або ж крізь призму «західного менталітету», для якого властива повага до демократичних цінностей, індивідуальних свобод, відмова від штучного зосередження на особистості політичних лідерів, толерантність до існування контреліт, приділення уваги програмам елітних груп, співвіднесення обіцяних результатів з реальним станом держави. Вітчизняні дослідники, що спираються на теоретичні напрацювання західних вчених, повинні враховувати специфіку становлення і функціонування політичної еліти пострадянських країн. Щоб зрозуміти цю специфіку треба звернутися до вивчення історичних умов становлення пострадянських еліт, до тих постатей, які очолили процес елітоутворення на пострадянському просторі, враховувати ті політичні процеси, що призвели до виникнення постноменклатурних еліт, встановити зв'язки між діяльністю політичних еліт та національними, регіональними традиціями, менталітетом та очікуваннями громадськості.

Важливість звернення до питання становлення та функціонування політичних еліт на пострадянському просторі підтверджується сучасним станом розвитку держав, що утворилися після розпаду СРСР. Так, незважаючи на те, що в цілому колишні республіки «стартували» майже в однакових умовах, подальшій їх розвиток є досить відмінним. Прибалтійські країни, маючи згуртованість еліт навколо ідеї євроінтеграції та дотримання демократичного шляху розвитку країн, на сьогодні є повноцінними членами Європейського Союзу, вектор політичного та економічного розвитку цих країн є визначеним. На відміну від них, країни Середньої Азії показують повернення до авторитаризму та тоталітаризму, а по суті – до модернізованого феодалізму з елементами кланової «демократії». Складніша ситуація спостерігається в Росії, Білорусі та Україні. Російська влада, почав шлях від демократичних перетворень, перейшла до втілення ідеї геополітичного домінування на пострадянському просторі, що потребує встановлення жорсткої вертикалі влади з елементами «керованої демократії», а по суті – до встановлення авторитарного режиму. Влада Білорусі спочатку відмовилась від демократичних перетворень та зосередилась на реставрації політичних процесів, що були притаманні радянській системі. На відміну від цих країн, політичні процеси, що відбуваються в Україні, є набагато складнішими. Українська демократія пройшла декілька стадій розвитку: від відродження національної ідеї та відмежування суб'єктів політичних процесів від партійної номенклатури через встановлення в подальшому олігархічно-кланового режиму та створення президентської вертикалі влади до її падіння в ході подій листопада 2004 р., відомих як Помаранчева революція. Це призвело до руйнації існуючої на той час системи влади та спроби реалізації парламентсько-президентської моделі керування державою з розподілом повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. Через декілька років стало зрозуміло, що нова політична система не в змозі відповідати на виклики світового економічного та політичного життя,

що забезпечило опозиційним фракціям прихід до влади на чергових президентських виборах. В свою чергу, ці зміни призвели до часткового повернення до ідей, що пропагандувалися політичною елітою України до 2004 року.

Всі описані процеси, що відбуваються в пострадянських країнах, значною мірою обумовлені тими рішеннями, які приймають політичні еліти, сформовані під час становлення нової генерації пострадянської еліти. Отже, розуміння існуючого стану пострадянських країн, можливість прогнозування їх розвитку залежить від стану вивчення проблеми становлення та функціонування політичних еліт на пострадянському просторі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дослідження відповідає науково-дослідній темі кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови вирішення» (державний реєстраційний номер 0109U000215), одним із виконавців якої є дисертантка.

Мета і завдання дослідження. *Метою* роботи є висвітлення особливостей становлення політичної еліти в пострадянських країнах в умовах переходу від однієї суспільно-політичної системи до іншої, з'ясування процесів її розвитку та особливих рис у період формування в Україні демократичних основ суспільства, зокрема, у сучасний період. Тому передбачається вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати сутність поняття «політична еліта» та основні підходи її дослідження в класичній і некласичній політичній традиції;
- визначити та дослідити співвідношення понять «політична еліта», «номенклатура», «бюрократичний клас»;

- проаналізувати теоретичні концепції та виявити тенденції утворення політичної еліти в трансформаційних суспільствах, в основу яких покладено формування демократичної системи влади;
- дослідити форми і види рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі;
- визначити особливості функціонування політичної еліти на пострадянському просторі у часових межах з кінця XX ст. до початку XXI ст.;
- з'ясувати роль особистості у сучасному політичному полі пострадянських країн.

Об'єктом дослідження є політична еліта пострадянських країн.

Предмет дослідження: загальні й особливі риси процесу становлення політичної еліти пострадянських країн.

Методи дослідження. Методичною основою дисертаційної роботи є основні загальнонаукові та емпіричні методи дослідження.

Дисертація ґрунтується на принципах структурно-функціонального та системного аналізу, що дає змогу всебічно дослідити поняття «політична еліта», виявляючи її основні параметри, структурні елементи, визначаючи етапні моменти становлення, розвитку та сучасної інституалізації. Використання цього методу обумовлено необхідністю визначення співвідношення загальноприйнятих ознак політичної еліти та їх національних проявів.

Застосування порівняльно-політологічного аналізу дало змогу визначити загальні й особливі риси становлення і функціонування політичної еліти на пострадянському просторі.

Використовуючи історичний аналіз, було розкрито значущість змін в сучасному розумінні політичної еліти, оцінено її значення та роль, виявлено основні моменти становлення пострадянської політичної еліти, досліджено її розвиток та функціонування наприкінці XX – на початку XXI ст.

Порівняльний метод при аналізі й оцінці політичної еліти пострадянських країн дав змогу визначити спільні та специфічні, відмінні риси становлення й функціонування політичної еліти в країнах пострадянського простору, зокрема в Росії, Білорусі, Україні.

У роботі використовувалися загальнологічні методи, серед яких – абстрагування, аналіз, синтез, індукція і дедукція.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у з'ясуванні суті політичної еліти в трансформаційному суспільстві та особливостях застосування відомих теорій еліти як методології при аналізі аналогічних вітчизняних явищ і процесів, висвітленні специфіки їх становлення й розвитку. У рамках здійсненого автором дослідження отримано результати, які становлять певну наукову новизну:

Вперше:

- в якості головних чинників функціонування політичної еліти на пострадянському просторі в останні десятиліття визначені формування політичних мегасуб'єктів та підвищена роль особистості політичних лідерів. Формування мегасуб'єктів зумовлене, в першу чергу, моральною «втомленістю» електорату від великої кількості виборів в період з 2006 по 2009 рр., підвищення його ролі у виборчих процесах та прагненням надати «кредит довіри» саме тій політичній силі, яка забезпечить стабільність політичного простору України і ефективність влади як вирішального чинника довіри до влади при підтримці демократичних принципів. Наразі такою силою виступає «Партія регіонів», ще однією перевагою якої є наявність значної кількості харизматичних керівників. На сьогодні Президент, що представляє цю політичну силу, став центром політичного та владного механізму України;
- з'ясовано роль особистості у сучасному політичному полі пострадянських країн, яка має характер перебільшеної

персоніфікації влади і політичних еліт, що створює передумови для виступу окремих постатей в ролі акторів політичних процесів; встановлено, що центральною ланкою механізму формування політичної еліти в Україні постає особистість політичного діяча. Для подолання негативних тенденцій, пов'язаних з перевищеним впливом політичних лідерів, запропоновані певні засоби, серед яких головними є підвищення прозорості та публічності при виборах політичних лідерів всіх рівнів, реформа виборчої системи, внутрішня демократизація партій, підвищення політичної культури населення країни.

Удосконалено:

- теоретичні положення щодо утворення політичної еліти в трансформаційних суспільствах; показано, що основними механізмами формування еліти є циркуляція, ротація та рекрутування, з яких головним є останній;
- визначення особливостей функціонування політичної еліти на пострадянському просторі в останні десятиліття. Політична еліта відіграє значну роль у модернізаційних процесах через те, що громадянське суспільство ще є недостатньо розвиненим. Політична еліта характеризується неконсолідованістю та неефективністю функціонування, неможливістю оновлення її складу, що заважає розвитку та подальшому втіленню демократичних засад політичної діяльності;

Дістало подальшого розвитку:

- трактування політичної еліти як відносно стійкої, внутрішньо диференційованої групи осіб, які складають меншу частину суспільства, володіють певними якостями, підготовлені до виконання політико-управлінських функцій, займають певні політичні керівні посади та безпосередньо впливають на прийняття

політичних рішень і життєдіяльність суспільства в цілому; в межах класичної політичної традиції політичні вивчення політичної еліти характеризується визначенням об'єктивних та суб'єктивних показників, в межах некласичної вивчення політичної еліти обумовлено її розумінням як суб'єкта політичної діяльності, що роблять стратегічний вплив на політичні та соціальні процеси;

- співвіднесення поняття «бюрократичний клас», «номенклатура» і «політична еліта»; зазначено, що віднести бюрократію та номенклатуру до політичної еліти не представляється можливим, за винятком окремих представників цих прошарків;
- визначення специфічності форм і видів рекрутування нових членів політичної еліти на пострадянському просторі; визначено їх загальні та особливі характеристики. Загальними рисами рекрутування для політичної еліти в країнах СНД є переважання закритого типу рекрутування, його «неономенклатурний» тип, звуження проникності каналів, зменшення кількості каналів рекрутування. Обґрунтовано, що особливі риси рекрутування змінюються залежно від пострадянської країни, історії та чинників становлення й розвитку її політичної еліти.

Практичне значення отриманих результатів. Проведений у дисертаційному дослідженні аналіз проблеми дає змогу виявити головні теоретичні підходи до проблеми трансформації політичної еліти в системі перехідних суспільств, основні характеристики політичної еліти як суб'єкта політичного процесу можуть використати владні структури, політичні партії, виборчі штаби, засоби масової інформації та інституції, які готують управлінські кадри. Окрім того, їх можна використовувати у підготовці підручників, навчально-методичних посібників, при викладанні загальних курсів із політології та історії України, спеціальних курсів, наприклад, «Політична еліта України» та інші.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки (які щороку отримували в результаті дослідження та які становлять основу дисертаційної роботи) обговорювалися на щорічних наукових звітних конференціях кафедри політичних наук Державного заклада «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. Основні результати викладались на міжнародних та всеукраїнських конференціях і наукових семінарах: «Інновації в технології та методології наукового пізнання» (м. Одеса, 2006 р.), «Християнські цінності в освіті та вихованні» (м. Одеса, 2007 р.), «Революції в Україні ХХ-ХХІ ст.: співзвуччя епох» (м. Одеса, 2008 р.), «Толерантність як основа соціальної безпеки» (м. Одеса, 2009 р.), «Євроатлантична співпраця: від науки до миру» (м. Одеса, 2009 р.), «Європейські стандарти: від освіти до високих технологій» (м. Одеса, 2009 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 7 наукових працях, які надруковані у фахових виданнях з політичних наук.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації складає 180 сторінок. Список використаних джерел складає 20 сторінок і містить 200 найменувань.

РОЗДІЛ І

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ЯК ПРАВЛЯЧОГО КЛАСУ

1.1. Розробка поняття «політичної еліти» як наукової категорії в зарубіжній та вітчизняній науці

Дослідження і осмислення проблеми політичної еліти пройшли тривалий шлях розвитку: від формування поняття «еліта» в контексті філософської думки, пізніше – в контексті соціальних наук, до вивчення саме «політичної еліти» в політології.

Суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством завжди правила вибрана меншість, наділена особливими соціальними, психологічними й політичними якостями.

Формуванню наукових поглядів щодо еліти в суспільно-політичних галузях знання передувало філософське осмислення ознак та ролі привілейованих меншостей, що займали панівне місце в суспільстві.

Серед стародавніх філософів одним з перших проблематику еліти розробляв китайський мислитель Конфуцій. За Конфуцієм, управляти державою покликані благородні мужі на чолі з государем (сином неба), причому управляти на принципах чесноти. Благородна людина є такою не через походження, але завдяки вихованню в собі високих моральних якостей. Таким чином, перед простолюдином, за системою Конфуція, відкривається певна можливість соціальної мобільності, можливість стати високопоставленим чиновником, якщо він виявить високі здібності, старанно вчитиметься, проявить себе як добродійна людина. У Конфуція «благородний чоловік» відрізняється перш за все хорошим вихованням. Хоча Конфуцій був прихильником станово-ієрархічного розподілу, ним через освіту

проголошувався принцип рівних можливостей, який реалізовувався завдяки можливості висунення на керівні пости людей, які володіють знаннями.

Конфуцій розробив механізми і технології відбору для навчання ефективних чиновників і їх просування по службі. Тільки систематичне вивчення наук, успішне складання конкурсних іспитів відкривало шлях для успішної кар'єри. Володарі вищих ступенів, отриманих через систему конкурсних іспитів, складали прошарок шеньши, який мав інституційні привілеї. Багатство і знатність само по собі не відкривало автоматично шлях в цей прошарок, потрібні були власні досягнення, тобто це була еліта мерітократії [137, С. 226-262.]. Отже, як відмічає Г. К. Ашин [Див. детал.: 7], проповідь елітарної винятковості характерна для старокитайської культури, згідно якої встановлений порядок речей включає відмінності між верхами і низами, правителями і керованими, але культура стародавнього Китаю допускала певний ступінь мобільності з нижчих страт суспільства у вищі.

Елітарні ідеї Античності найповніше оформлені у праці Платона «Держава» [142]. Так, на думку Платона, державні функції можуть здійснювати тільки обрані – ті, хто отримав особливе виховання і достатній досвід управління державними справами. Платон пояснював необхідність і природність еліти своїм вченням про душу, яка складається з трьох частин: розумової, вольової і чуттєвої. Розумова притаманна обраним, вольова – воїнам, а чуттєва – простим людям.

Платон виділяв три соціальні спільності: правителів-філософів, воїнів-охоронців і простих людей, які складають керовану більшість. Мислитель вважав за можливе перехід людини з нижчої спільності до вищої та навпаки, але тільки в межах двох верств – ремісників і землеробів та охоронців. Спираючись на ці положення Платона, американські дослідники теорії еліт К. Прюїт і А. Стоун вважали Платона попередником теорії циркуляції еліт [Цит. за: 7, с. 37].

Аристотель вважав за необхідне формування політичної еліти з людей, які володіють і багатством, і винятковими якостями [3].

У Середні віки проблему політичної еліти розглядав А. Аврелій, який вважав, що політична влада походить від Бога, а метою правлінців є забезпечення миру, злагоди і справедливості у стосунках між людьми [61].

Родоначальником цілеспрямованого наукового дослідження проблем лідерства в цілому і правлячої еліти, зокрема, вважають італійського мислителя і політичного діяча Н. Макіавеллі [94], який заклав основи наукового обґрунтування політичного керівництва державою. У центрі осмислення Н. Макіавеллі – проблеми влади та механізми її застосування. Доводячи, що люди є матеріалом для реалізації інтересів меншостей, які здатні використовувати природні нахили, почуття та прагнення людей, Н. Макіавеллі підкреслював, що люди завжди будуть панувати над незгуртованими масами людей, які не здатні досягнути реальних важелів суспільного життя. Н. Макіавеллі мав на меті створення науки управління людськими масами, яка б не будувалася на виявленні основних мотивів людських дій. В його працях вперше звертається серйозна увага на еліту як правлячу спільність, що здійснює управління суспільством. З позицій Н. Макіавеллі, всі суспільства багато в чому різняться між собою внаслідок різноманітностей, породжених природою самої еліти. Це водночас пов'язано з тим, що цінності світу розподілено нерівномірно, а разом з ними настільки ж нерівномірно розподілено престиж, владу та почесні, що пов'язані з політичним процесом. Отже, меншість керує більшістю, використовуючи два різновиди способів і засобів, а саме: силу і хитрість.

З інших позицій до цієї проблеми підійшов Ф. Вольтер, який виступав за поєднання монархічної влади та інтелекту і пропонував посилити вплив освічених людей, які при необхідності зможуть утримати королівську владу [168].

Згодом свій внесок у формування сучасних теорій еліт зробив Ф. Ніцше. Першоосновою світового процесу Ф. Ніцше оголосив волю до влади, а рушійною силою історії він вважав «ненаситне прагнення до прояву влади та застосування влади, користування владою як творчим інстинктом» [115, с. 298]. Політичний ідеал мислителя – це сильна влада аристократії над народом. «Суть справжньої та здорової аристократії, – пише Ф. Ніцше, – повинна полягати в тому, щоб вона відчувала себе ... не функцією королівської влади або суспільства, але їх «сенсом», вищим виправданням, і щоб тому вона зі спокійною совістю приймала жертви від нечисленної сили людей, які були придушені й принижені заради неї та зробилися людьми неповноцінними, рабами, знаряддями» [115, с. 126]. Ф. Ніцше формулює кредо елітаризму як сильну владу аристократії, яка «повинна твердо вірити, що існує не для суспільства, але що воно – не більше, ніж фундамент та підмостки, на яких високо стоять якісь обрані істоти, які прагнуть... до вищого буття» [115, с. 258].

На зламі XIX-XX ст. не було спільних підходів до визначення поняття «еліта» і до її структурних елементів, особливостей зміни (циркуляції). Попередні визначення елітаристського ідеалу в XX ст. поступово модернізувалися, йому надавали інші словесні та змістовні конструкції, але сутність фактично не змінювалася. На початку XX ст. розрізнені ідеї елітарності систематизували й узагальнили відомі соціологи Г. Моска та В. Парето, яких вважають засновниками науки елітології. Фундаторами її також виступили Р. Міхельс, Ж. Сорель, М. Вебер, які розробили основні положення, а їх наступники розвивали, переосмислювали деякі положення, проте фундаментальні основи залишились незмінними. Ці теоретики зробили еліту предметом наукового дослідження, дали визначення, розкрили структуру, закони її функціонування, визначили теоретичну роль еліти в соціальній та політичній системі, закономірності зміни еліт.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується розвитком та значним зростанням ролі та впливу на суспільний процес політичних еліт як своєрідного середовища, що відбирає, виховує і пропонує суспільству своїх представників для політичного керівництва та управління. Відповідно, зростає інтерес науковців – філософів, соціологів, політологів – до дослідження політичної еліти. Виникають різноманітні напрями, школи, виходить друком низка статей та монографічних досліджень, присвячених різним аспектам аналізу еліт.

Концепцію «правлячого класу» як суб'єкта політичного процесу, як відомо, сформулював Г. Моска у книзі «Основи політичної науки». В одній з перших праць «Теорія управління та парламентське правління» Г. Моска використав поняття «політичний клас» стосовно частини правлячого класу, що має безпосереднє відношення до влади. На думку Г. Моски, «правлячий клас ... виконує всі політичні функції, монополізує владу та насолоджується тими перевагами, які надає влада» [108, с. 187]. Вихідним пунктом концепції Г. Моски є поділ суспільства на дві нерівні за соціальним станом та роллю групи: правлячу меншість і політично залежну більшість (масу), між тим перша консолідується, маючи тенденцію до перетворення в закритий клас. «Усі правлячі класи мріють стати спадковими, якщо не законно, то фактично» [108, с. 187]. Необхідним критерієм для формування політичного класу Г. Моска вважає здатність керувати. Заперечуючи прямий зв'язок між здатністю керувати і належністю до класу формальної аристократії, він водночас підкреслює, що аристократія володіє цими якостями значно більше, бо отримує їх не тільки генетично, але й традиційно, внаслідок виховання. Розмірковуючи над процесами життєдіяльності правлячого класу, Г. Моска виділив три способи, завдяки яким правлячий клас досягає свого закріплення й оновлення: успадкування, вибір і кооптація, акцентував свою увагу на двох тенденціях: з одного боку, усі політичні класи прагнуть стати спадковими, а з другого – завжди є нові сили, що прагнуть змінити старі. Залежно від того,

яка тенденція переважає, відбувається або «закриття і кристалізація» політичного класу, або його більш-менш швидке оновлення. Першу тенденцію Г. Моска називав аристократичною, тоді як другу – демократичною.

Якщо правляча еліта не оновлюється адекватно із розвитком суспільства, в якому сформувалися нові могутні політичні сили, неминуче відбувається процес її витіснення новою правлячою меншістю (контрелітою). Г. Моска зазначав, що, якщо такий рух почався, одразу спинити його неможливо. Приклад індивідів, які почали «з нічого» і досягли помітного становища, викликає честолюбні задуми, жадібність, нові зусилля, і це молекулярне оновлення правлячого класу триває доти, поки не замінить його тривалий період соціальної стабільності» [108, с. 197]. Залучення до еліти нових людей Г. Моска вважав запорукою здоров'я суспільства, наголошував на необхідності певної стабільності правлячого класу, який не підлягатиме суттєвим, кардинальним змінам у кожному наступному поколінні. Водночас, важливим і незмінним є постійне проникнення в нього елементів нижчого класу за умови дотримання відносної рівноваги в оновленні [108, с. 187-198]. Таким чином, авторові імponує концепція трансформації, а не повної заміни еліти.

Дещо по-іншому підходить до аналізу еліти В. Парето [122], розглядаючи поняття еліта в широкому та вузькому значенні. Виділення еліти – вихідний пункт соціального аналізу, який пояснює необхідність поділу суспільства на еліту і масу. Поділ на еліту і масу В. Парето виводив з нерівності індивідуальних можливостей людей, які проявляються в усіх сферах соціального життя. У широкому розумінні індивіди, які мають значний вплив, багатство, утворюють «вищу касту суспільства, еліту». Такою вищою кастою В. Парето вважав передовсім комерційну, політичну, військову, релігійну верхівку. У вузькому значенні – «ті, хто прямо чи побічно відіграє помітну роль в уряді, складають правлячу еліту. Решта утворює

неправлячу еліту» [122, с. 92]. З урахуванням поглядів Н. Макіавеллі, В. Парето поділив політичні еліти залежно від форми здійснення влади на «левів» – прихильників неприхованого насильства і «лисів», які надають перевагу дипломатичним методам у політичній боротьбі.

Правління еліти «левів» – це правління радикальних меншин в умовах сильно бюрократизованої діяльності. Елітою цього типу, на думку В. Парето, є уряд грецьких полісів в епоху тиранії, Риму епохи Августа і Тиберія, багатьох європейських держав періоду абсолютизму. Західноєвропейські суспільства керуються, на думку В. Парето, плутократичними елітами («лисами»). Еліти такого типу динамічніші, адже, по-перше, це енергійні та прагматично мислячі діячі, а, по-друге, для зміцнення своєї влади використовують, передусім, хитрість, обман, мистецтво переконання мас і політичні комбінації. В. Парето, відштовхуючись знову ж таки від поглядів Н. Макіавеллі та беручи до уваги динамічність еліти, виділяв «спекулянтів» (еліту, пристосовану до динамічної ситуації) і «рантьє» (еліту, пристосовану до статистичної ситуації) [130].

Пояснюючи динаміку зміни еліт, В. Парето формулює теорію «циркуляції еліт». Стабільна політична система характеризується перевагою еліти «левів» над елітою «лисів». І навпаки, нестійка політична система вимагає від еліти прагматично мислячих енергійних політиків, новаторів, комбінаторів. Призупинення циркуляції призводить до виродження правлячої еліти, до революційних змін у політичній системі та до становлення нової еліти з переважанням у ній «лисів», які згодом перероджуються у «левів», прихильних до жорсткого правління. Постійна циркуляція – це результат здатності еліти переважати в конкретних історичних періодах, однак іноді такі переваги перестають відповідати суспільним потребам. Для збереження динамічної рівноваги суспільства необхідна постійна циркуляція еліт або заміна однієї іншою. Революційні зміни вимагають заміни правлячої еліти, а

еволюційно-реформістські – вимагають переміщення в межах однієї еліти по горизонталі, в межах же однієї політичної системи – по колу.

Значну увагу дослідженню процесів елітарних змін приділяв Р. Міхельс, який у праці «Соціологія політичних партій в умовах демократії» зазначав, що суспільство не може існувати без панівного або політичного класу, хоча його елементи оновлюються, наявність його – це постійно діючий фактор соціальної еволюції [106].

У структурі панівного класу (еліти) вчений вказує на три самостійні елементи: політичний, економічний та інтелектуальний. Їх взаємодія зумовлює потребу здійснювати панування. Залежно від конкретної політичної ситуації, на думку Р. Міхельса, реальну владу може здійснювати певний клас («політико-економічний», «політико-інтелектуальний», «політично-вольовий»). Він вважав найефективнішою владу тих груп, які забезпечуватимуть підтримку своєї діяльності з боку широких верств. Управління суспільством завжди є справою організованої меншості, яка нав'язує суспільству певний порядок. Панування тих, кого обирають, над тими, хто обирає, спричиняє численні суперечності демократичного устрою. Р. Міхельс зазначав, що будь-які правлячі угруповання приділятимуть значну увагу збереженню та посиленню своїх владних позицій, при цьому «концентрація влади в руках відносної меншості призводить до зловживання нею» [105]. Так відбувається процес трансформації меншості в касту, який має незворотний характер, унаслідок чого будь-яка найдемократичніша влада замикається сама в собі і перетворюється на олігархічну. Це положення сформуло «залізний закон олігархічних тенденцій»: дієвість демократії обмежена необхідністю існування організацій, які спираються на «активну меншість» – «еліту».

Підсумовуючи, зазначимо, що, на думку сучасних українських дослідників В. Танчера і О. Кучеренка, «Парето, Моска і Міхельс вважали себе соціальними дослідниками, котрі займаються радше емпіричною

реальністю, а не соціальними філософами, які створюють теоретико-методологічні моделі. Тобто вони йшли від розгляду дійсності, а не обстоювали елітизм як морально-філософську позицію, свого роду інтелектуальну упередженість» [173, с. 7].

Одним із співтворців концепції елітаризму був Х. Ортега-і-Гассет, який стверджував, що еліта – це особи, які інтелектуально або морально стоять над людською масою та мають розвинуте почуття відповідальності. У своїй праці «Повстання мас» він зазначає, що людське суспільство за своєю суттю завжди аристократичне, хоче воно цього чи ні; воно лише тому суспільство, бо є аристократичним, і перестає бути суспільством, коли перестає бути таким. Звідси Х. Ортега-і-Гассет робить висновок, що суспільство – це «динамічна єдність двох факторів – меншості і маси. Меншість – постаті особливої кваліфікації. Маса – це збори середніх людей... Це люди без індивідуальності, що представляють собою знеособлений «загальний тип». Суспільство, кероване елітою, і маса, «яка знає своє місце», – умова «нормального» функціонування суспільства [120].

Х. Ортега-і-Гассет обґрунтовував поняття «вибірності», елітарності. Характеризуючи життя Європи кінця ХІХ – початку ХХ ст., він дійшов висновку, що Європа перебуває в глибокій кризі. Причину кризи він вбачав у тому, що вся влада в суспільстві перейшла від еліти до мас, які не можуть керувати навіть власною долею, не кажучи вже про суспільство ХІХ ст., що створило новий тип «простої людини». Це, на думку Х. Ортеги-і-Гассета, стало можливим завдяки трьом факторам: ліберальній демократії, експериментальній науці та індустріалізації. Маса людей такими прискореними темпами вливалися в історичну круговерть, що не мали часу приєднатися достатньою мірою до традицій культури. Кризу європейської цивілізації Х. Ортега-і-Гассет називає «повстанням мас» [120, с. 256-257]. Він підкреслював, що в масовому суспільстві еліту відрізняє особливе благородство, ознакою якого є не права, а обов'язки, відчуття

відповідальності. У цьому трактуванні еліти стають не просто володарями якихось особливих якостей, а носіями певних обов'язків в суспільстві, що виконують функції творців. Еліти, на думку Х. Ортега-і-Гассета, створюють і оновлюють культуру, у тому числі і політичну, перетворюючи разом з нею і існуючі політичні відносини.

Х. Ортега-і-Гассет вважав, що еліта виробляє і вносить до мас ідеї, а маси сприймають їх і відповідно до сприйнятого здійснюють свою діяльність, рухаючи тим самим історію. Людина еліти завжди відчуває внутрішню потребу звертатися до вищих взірців, до авторитету або принципу, якому вона служить. Вона цінує не готові думки, а лише те, що до цих пір було недоступне, що доводиться здобувати зусиллям. Люди еліти наділені високим відчуттям відповідальності на відміну від людини маси, яка не хоче зважати ні на яку зовнішню інстанцію або авторитет [120].

Своєрідний погляд на проблему політичної еліти висловили К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони мріяли про створення асоціації вільних індивідуумів, яка прийде на зміну буржуазному суспільству. Досягти цього можна шляхом пролетарської революції, коли пролетаріат перетвориться спочатку на панівний клас, здійснить необхідні реформи, а пізніше, після скасування колишніх виробничих відносин, зруйнує класи взагалі і своє власне панування [86, с. 278-279; 101]. Фактично вони вибудували концепцію безелітарного суспільства.

Були спроби пояснити проблему еліт й з точки зору психології. Зокрема, З. Фрейд вважав, що поділ суспільства на еліту і маси виник з родових форм авторитету [185].

Важливим є внесок у розвиток елітизму німецького вченого М. Вебера, який започаткував концепцію «демократичного елітизму». Він упевнений, що будь-яка влада здійснюється угрупованням вождів, і тому народ має справжню можливість управляти тільки в системі безпосередньої демократії.

Народ сам по собі, як неорганізована аморфна маса, правити не може, це роблять від його імені окремі керівники.

М. Вебер вважав, що найбільші шанси на лідерство має той, хто висуває загальнонаціональні завдання, які можуть зацікавити всі класи та верстви суспільства. Не політично пасивна маса формує у своєму середовищі вождя, а політичний вождь вербує собі «свиту» і завойовує масу «демагогією» [23].

М. Вебер виходив з положення, що політична система суспільства здебільшого залежить від функціонування професійної бюрократії. Разом з тим функціонер, на думку М. Вебера, неспроможний забезпечити розвиток держави і професійно виконувати істинні політичні функції. Державний службовець існує, щоб спостерігати за виконанням встановлених правил, вихований на дисципліні, а не на ініціативі та боротьбі. Оскільки бюрократія розглядалася як інструмент влади, основна проблема концепції демократії М. Вебера зводилася до визначення механізмів контролювання бюрократичного апарату. Важливе місце серед механізмів мало посісти харизматичне політичне лідерство, в якому вбачалися противаги тотальній бюрократизації. На думку відомого українського дослідника цієї проблеми А. Пахарєва, вихід М. Вебер вбачав у залученні до політичного керівництва талановитих особистостей, які прагнуть до влади і мають для цього всі необхідні якості [133].

У першій половині ХХ ст. проблеми еліт розглядалися в контексті розвитку ідеологічних течій, які часто зумовлювались історичними подіями (лібералізму, консерватизму, соціалізму, більшовизму, фашизму, націонал-соціалізму і та ін.). Зокрема, досліджувався взаємовплив політичної еліти й типу політичного режиму. Згодом приділяється особлива увага еліті в країнах демократичного типу. Основоположником такого напрямку вважається М. Вебер.

Отже, теорія сучасних еліт, яка почала формуватися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в період до Другої світової війни в Європі, після війни дедалі більшого розвитку набувала в США, а згодом переросла у спільне американсько-європейське бачення багатьох шкіл. О. І. Крюков пропонує класифікувати ці школи наступним чином:

- школа макіавеллістів (визнання елітарності будь-якого суспільства; особливі психологічні якості еліти; групова згуртованість еліти; легітимність еліти; структурна постійність еліти; керівна роль еліти в суспільстві);
- ціннісні теорії еліти (у них менше простежується соціальний аристократизм, висловлюється толерантне ставлення до мас і раціонально виважена позиція стосовно демократії);
- структурно-функціональні теорії еліт (ґрунтуються на запереченні еліти як єдиної згуртованої, консолідованої групи, існує багато еліт, і жодна з них не може домінувати в усіх сферах життя);
- ліберальні концепції (закритість правлячої еліти, глибока відмінність між елітою і масами);
- концепція демократичного елітизму (демократія не усуває елітарності й характеризується не відсутністю еліти, а лише новим способом рекрутування й самосвідомості еліти) [81, с. 17].

Наведена класифікація відображає еволюційний розвиток концепцій елітизму, що формувалися і змінювалися у відповідь до суспільно-політичних перетворень. Теоретико-методологічні засади кожної з вказаних шкіл не тільки відбивають певні погляди свого часу на сутність, місце і роль еліт в суспільстві, але і виступають підґрунтям для формування цілісного погляду на еліту як правлячий клас в сучасній політології, що вимагає звернутися до більш ретельного їх розгляду. Так, концепція демократичного елітизму набула бурхливого розвитку в 60-х роках ХХ ст. Її представники Х. Зіглер і Т. Дай у праці «Іронія американської демократії» розглядали «демократію як

правління народу, але збереження демократії поклали на плечі еліт: еліти повинні мудро правити, щоб правління народу вижило» [60, с. 34]. На їхню думку, елітизм властивий усім суспільствам: «Будь-яке суспільство – аграрне чи індустріальне, засноване на традиціях чи передових досягненнях – керується елітами. Кожному суспільству потрібні керівники, а керівники акцентують зусилля на збереженні певної організації і свого становища в ній. Еліта, отже, неминуче з'являється в будь-якій соціальній організації» [60, с. 35]. Х. Зіглер і Т. Дай визначають еліту як небагатьох членів суспільства, які можуть брати участь у розподілі матеріальних благ у суспільстві.

Надзвичайно популярними є ціннісні теорії еліт, основною ідеєю яких було твердження, що для суспільства як саморегулюючої системи характерне природне виділення найкоштовніших сил, здатних щонайкраще здійснювати керівництво. У руслі цього напрямку в різний час працювали О. Конт (пошук «раціональної» еліти), соціологи 60-80-х років ХХ-го сторіччя – Краф цу Сольм, Г. Шредер, Р. Дарендорф. Еволюцію і зміну еліт вони трактують як похідне від зміни ціннісних критеріїв суспільства.

Стосовно цього ж напрямку слід вказати і на меритократичний підхід, дуже популярний у працях Д. Белла, А. Гоулднера й інших. Згідно з цим підходом, суспільство складається з груп «соціального успіху». Вищі групи цієї ієрархії є елітними. Загалом суть меритократичних теорій можна звести до таких постулатів: 1) еліта – найкоштовніший і дуже важливий сегмент суспільства, наділений рисами, здібностями і характеристиками в найважливіших сферах діяльності; 2) еліта займає панівне становище в суспільстві, оскільки вона – найпродуктивніша та найініціативніша частина населення; маси – не мотор, а лише колесо історії, провідники в життя рішень, прийнятих елітами; 3) формування еліти – це не стільки результат боротьби за владу, скільки наслідок природного добору суспільством найкоштовніших представників. Тому суспільство повинно прагнути удосконалення механізму такої селекції; елітарність пов'язана з рівністю

можливостей, а не результатів і соціальних статусів, вона зумовлена нерівністю здібностей індивідів.

У цьому ж контексті варто згадати про американського вченого Г. Лассуелла, який до еліти зараховував осіб, які максимально отримали матеріальні і нематеріальні цінності. Еліту західного суспільства він вважав найкращою з еліт, оскільки вона відкрита для всіх здібних людей, а її члени володіють знаннями й уміннями, що значною мірою відповідають потребам політичного лідерства [Цит. за: 182, с. 79].

У зв'язку з інтенсивним розвитком науки і промисловості у середині ХХ століття з'являється технологічний, або функціональний напрям в осмисленні проблем політичної еліти. Представники цієї школи А. Берлі, Дж. Бернхем, К. Боулдінг, Д. Елеско виходять з того, що «зміни в суспільстві пов'язані з науково-технічною революцією. Тому управління буде концентруватися в руках вищого рангу менеджерів» [Цит. за: 29, с. 20].

Наприкінці ХХ століття наголоси в обґрунтуванні елітизму з позицій технологічного детермінізму змінювалися. Термін «нова еліта» (менеджери, верхівка чиновників та інтелігенція), на відміну від «колишньої» еліти («еліти крові» та «еліти багатства»), розглядається як важлива складова нових моделей соціальної структури. Представники неотехнократії виходять з розуміння того, що суспільство є системою бюрократичних інститутів, якими ефективно управляють кваліфіковані менеджери. Провідну роль при цьому відіграють «нові еліти», які регулюють соціальні відносини науковим впливом.

На сьогодні серед зарубіжних дослідників існує кілька підходів щодо визначення поняття еліта: ціннісний, структурно-функціональний та інституціональний. Прибічники першого підходу пояснюють існування еліти деякою «вищістю» (перш за все інтелектуальною, моральною, тощо) одних людей над іншими (В. Парето, Г. Лассуелл, Л. Боден, Х. Ортега-і-Гассет, М. Вебер, А. Тойнбі, Д. Дюпре).

Прихильники структурно-функціонального підходу пояснюють існування еліти виключною важливістю функцій управління, що визначають винятковість ролі людей, які реалізують ці функції, до того ж виконання даних функцій за необхідністю здійснюється меншістю (Г. Моска, Т. Дай, С. Келлер, В. Геттсмен).

Тісно пов'язаний зі структурно-функціональним інституціональний підхід до визначення еліти, поширений у сучасній західній соціології, який трактує еліту як групу осіб, що займають керівні позиції у впливовіших соціальних інститутах – урядових, економічних, військових, культурних. Представляється, що недоліком цього підходу є абсолютизація формального структурування влади.

Категоріальне визначення поняття «політична еліта» досить активно вивчають науковці Росії. Серед підходів, на які, з точки зору автора роботи, варто звернути увагу, можна виокремити наступні.

У контексті консолідації чи протистояння при зміні правлячих еліт: «... правляча еліта концентрує у своїх руках владу шляхом монополізації права на прийняття рішень, на визначення стратегії, цілей, пріоритетів політики. Правляча еліта – не арифметична сума правителів та володарів; це, перш за все, особлива соціальна група, тобто стійка спільнота, яка базується на глибинних внутрішніх зв'язках політиків, які до неї належать» [30].

Альтиметричний критерій, який передбачає розуміння еліти в широкому сенсі, що включає не лише лідерів, які належать до вищого ешелону влади, але й політиків, які користуються впливом на місцях, а також активістів партій. У контексті такого підходу визначається «політична еліта» як особи, які обіймають посади, що передбачають вирішення питань загальнонаціонального рівня [80].

Бачення витоків сучасної версії правлячого класу у дилемі «володіти» і «впливати»: «Клас-гегемон нового світу – це самоорганізація автономно мотивованої, відкритої до змін еліти, що включає впливових «власників

капіталу і знань» [112], – зазначає О. Неклесса. На його думку, склад «нового класу» не є монолітним: політичний та адміністративний стан, які складаються з субкласів економічних та політичних управлінців, судейських та літераторів, касти організаторів та науково-технічної інтелігенції, експертів, утримувачів культурного капіталу та бюрократів [112].

Наступним можна визначити прогностичний підхід з екстраполяцією на рішення щодо демократичного майбутнього. Так, А. Мазур стверджує, що «...немає ще і чіткого розуміння того, що з нинішньої еліти побудувати «суверенну» демократію неможливо. Адже проблема не в тому, за якими кресленням будувати, а в тому, з чого будувати. ... необхідна нова управлінська еліта, яка володіє національним мисленням та кодексом честі, без брехні, крадіжок та корупції. Єдиний спосіб отримання такої еліти – її виховання» [90].

Аналізуючи еліти у розширеному трактуванні через намагання підпорядкувати аналіз політичної влади цьому феномену, варто зазначити роботи Ж. Тощенко, М. Афанасьєва та ін. Так, М. Н. Афанасьєв трактує еліту не тільки як групу людей, які володіють значною політичною владою, але і як всю систему політичних, економічних та духовних параметрів функціонування соціального поля влади [Цит. за: 176].

Суттєвими видаються також твердження М. Афанасьєва, який вважає, що термін «еліта» не тільки вказує на колективну верхівку (керівництво), але й має на увазі визначені параметри функціонування влади: 1) неклановий характер правлячого класу, вільне рекрутування – право на кар'єру; 2) конкуренція «вертикальна»: легальність опозиції (контреліти), можливість зміни уряду; 3) конкуренція «горизонтальна»: боротьба за вплив між різними групами (суб'єктами), що складають правлячий прошарок; 4) суспільне визнання «правильності» домінування тих чи інших груп, засноване на дотриманні ними законів і встановлених процедур [Цит. за: 161].

Серед визначень, представлених українськими політологами, найбільш вдалим, на думку автора роботи, є дефініція Ф. Рудича: «Політичний клас, правляча еліта представляє собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили в своїх руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави. Це і депутатський корпус парламенту, і адміністративно-управлінська еліта, і еліта судової влади, і дипломатична еліта, і лідери політичних партій, громадських рухів, керівники аналітичних, політологічних центрів, фондів» [160, с. 3].

Виходячи з вищезазначеного, можна навести узагальнене: політична еліта – це внутрішньо консолідована соціальна спільнота, яка є суб'єктом підготовки найважливіших стратегічних рішень у сфері політики і яка володіє необхідним для цього ресурсним потенціалом. Політичну еліту характеризує: спорідненість настановлень, стереотипів і норм поведінки; (відносна) єдність цінностей, які поділяються, та причетність до влади.

На підтвердження цього пошлемося на В. Липинського, який зазначав, що в кожній нації існує група людей, яка керує нацією. Таку провідну групу він називає «національною аристократією». В. Липинський запевняє, що «без своєї власної національної аристократії – без такої меншості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб організувати пасивну більшість нації всередині, і тим захистити її від ворожих наскоків зовні – немає і не може бути нації». Постійне відтворення нації, тобто циркуляція еліт – це, за В. Липинським, вічний і незмінний наслідок боротьби творчих, продукуючих класів [88].

З 80-х років послідовно розвивається ліберальний елітаризм, що відображено у працях видатних учених – Дж. Бернхейма [196], Р. Даля [44], К. Манхейма [97], К. Поппера [146], Й. Шумпетера [189] та інших. Значну увагу останнім часом приділяють і теорії демократичного панування еліт, тобто демократичному елітаризму.

Відомим представником цього напрямку є Р. Міллс. Він зауважив, що еліта займає у суспільстві важливі позиції і приймає рішення, які мають значні наслідки. Розвиваючи свою думку, Р. Міллс доводив, що: 1) панівні позиції, які займають люди впродовж свого життя, визначають їхні шанси на придбання та отримання життєвих благ, які особливо цінуються; 2) їхня психіка значною мірою визначається цінностями, якими вони володіють, і роллю, яку вони відіграють в основних соціальних інститутах; 3) питання про те, усвідомлюють вони чи не усвідомлюють свою належність до обраного суспільного класу, чинять вони чи не чинять відповідно до того, що вони вважають інтересами цього класу, теж значною мірою вирішується в реальному житті їх становищем в основних соціальних інститутах [102]. Р. Міллс запроваджує термін «еліта влади».

На думку іншого американського дослідника Р. Даля, не можна ставити знак рівності між панівною елітою і тими колами, які мають потужний політичний вплив. Він вважав, що, обґрунтовуючи існування єдиної панівної еліти, не можна керуватися якоюсь однією формою впливу. Група з великим впливом в одній сфері обов'язково матиме такий самий вплив і в іншій сфері. Будь-яке дослідження, яке не враховує того, що різні впливові групи мають різні сфери впливу, він вважав сумнівним [Цит. за: 62, с. 44].

Як зазначав Й. Шумпетер, правління демократичної еліти як «благо для всього суспільства» можливе лише за умови, коли «страта еліти» буде, з одного боку, не дуже винятковою, а з іншого – не дуже доступною для «аутсайдерів» і водночас достатньо сильною, щоб бути взмозі «асимілювати індивідів з нижчих страт, які вириваються вперед. Такий підхід до демократії пропонує елітарну структуру суспільства і можливість для мас робити вибір серед конкуруючих еліт» [7, с. 184]. «Протиріччя між елітизмом і теоріями демократії виявляються в тому, що, по-перше, елітизм походить із нерівності людей, тоді як класична теорія демократії пропагує їх рівність, хоча б політичну ...; по-друге, елітизм спирається на те, що реальним суб'єктом

політичної влади є еліта, тоді як юридичний принцип демократії – визнання волі народу як джерела влади» [4, с. 61].

У контексті сучасних політологічних досліджень вивчення еліти слід вважати важливим і актуальним, як і дослідження процесів її утворення, становлення, розвитку, циркуляції. Так, цікавою представляється думка А. Крестевої, яка, аналізуючи теорію «циркуляції еліт» В. Парета, виокремлює два основних типи еліт – відкритий і закритий. Закрита еліта, яка формується з представників вузько привілейованого прошарку і відтворюється на своїй обмеженій базі, неминуче деградує, рано чи пізно поступиться місцем більш відкритій еліті, що веде до зміни всієї соціально-політичної структури суспільства. При демократичному режимі суспільні елітні групи є відкритими – тому постійно відбувається циркуляція еліти. Цей процес є демократичним механізмом, який перешкоджає монополізуванню влади, вливає «свіжу кров» (у формі нових людей, нових ідей) [76].

З циркуляцією еліт тісно пов'язана проблема взаємодії політичної еліти і демократії. У політології існують неоднозначні підходи до цієї проблеми та кардинально відмінні теорії. Політична думка мала б пройти певну еволюцію, щоб сприйняти елітарні теорії демократичного спрямування. Елітарна демократія передбачає «плюралізм» та ротацію еліти, що не дозволяє їй набрати негативного консервативного забарвлення. Відбувається конкуренція еліт за владу. Маса, вибираючи серед конкуруючих еліт, мають змогу впливати на політику, виявляти свою волю і настанови. Вільні вибори – перевірка адекватності існуючої політичної еліти та здатності суспільства постійно контролювати її. Унаслідок цього, як зазначає О. Крюков, відбувається циклічний процес: особи при владі змінюють одна одну або остаточно сходять з арени [81].

З такого приводу варто також розглянути підхід індійського дослідника П. Шарана, який вважає, що, з погляду структури влади, різні групи впливу правлячої еліти відрізняються неоднаковим ступенем впливу на процес

прийняття найважливіших політичних рішень [Цит. за: 81, с. 22-23]. За цим критерієм П. Шаран поділяє еліти на три групи: вищу, середню й адміністративну. До вищої групи, на думку П. Шарана, належать ті, хто безпосередньо бере участь у процесі прийняття рішень і впливає на нього, займаючи стратегічні посади в уряді, у великих політичних партіях, у групах тиску, у законодавчих органах влади і та ін.

Середня еліта – це ті особи, що мають високі показники за трьома ознаками одночасно: прибуток, професійний статус та освіта. Осіб з високими показниками лише по одному або двох з цих критеріїв можна віднести до маргінальної еліти. Частина такої еліти, що складається зі службовців, менеджерів, учених, інженерів та інтелектуалів, він називає «субелітою». Характерною є тенденція зростання ролі цієї частини еліти в підготовці, прийнятті й реалізації політичних рішень. До того ж, як правило, представники середньої еліти часто перевершують вищу еліту щодо поінформованості, організаційної здатності та консолідованості.

Адміністративну еліту утворює верхній прошарок державних службовців, що займають керівні посади в міністерствах, департаментах та інших органах управління. Це ті високоосвічені керівники, які зберігають нейтралітет і не виявляють своїх партійних орієнтацій.

Важливими видаються також наукові погляди Г. Ендрувайта. Він впровадив у політичну думку поняття «дійсної» та «потенційної» еліти. «Потенційна» еліта є групою, здатною та готовою зайняти в суспільстві ключові позиції, замінити на цих позиціях «дійсну» групу, яка на той час продовжує виконувати свої функції. «Потенційна» еліта – це еліта, яка здатна до реалізації свого соціального впливу, але ще не реалізує його в реальному житті. Окрема категорія «потенційної» еліти – це контреліта, тобто еліта, що перебуває в опозиції до «дійсної». Остання може мати свій резерв, це так звана «резервна» еліта, здатна зайняти позиції «дійсної» еліти, не допускаючи до влади контреліту, що за ці позиції боролася [193].

Цікавими є висновки польського політолога В. Мілановського, який визначає тип елітарного прошарку залежно від виконання його внутрішніми угрупованнями своєрідних функцій у політичній сфері управління суспільством [Цит. за: 81, с. 23]. Він вказує на кілька сегментів (частин) еліти. На думку В. Мілановського, особливе значення має «селекторат», тобто особи, які потенційно готові до виконання професійних функцій у політичній сфері. Іншими словами, це ті, хто впливає на висування кандидатур у структури влади, і ті, хто сам готується до виконання цих ролей. Наступним сегментом елітарного прошарку В. Мілановський називає «потенційну еліту», тобто розрізнені елітарні угруповання, які сьогодні прагнуть до влади. Ця «потенційна еліта» після виборів поділяється на «самодіяльну еліту» і «правлячу політичну еліту», тобто на тих, хто програв вибори, але залишився в полі публічної політики, та тих, хто переміг на виборах та безпосередньо здійснює процес управління суспільством.

В. Мілановський виділяє низку функціональних угруповань у правлячій еліті, а саме: «група вето», «еліта в політиці», «зв'язана група». «Групи вето» впливають на процес прийняття рішень, з'являючись тоді, коли реальна влада стає доступною не для всіх.

«Еліта в політиці» – це різновид невибраної еліти, що складається з найавторитетніших представників інтелігенції, які своїм авторитетом допомагають зміцнити позиції як правлячих, так і «самодіяльних» еліт.

«Зв'язана група» в елітарних угрупованнях – неформальне об'єднання політиків, що мають одночасно з «групами вето» домінуючий вплив на прийняття рішень. О. І. Соловійов вважає цю групу найтаємнішим елітарним утворенням, бо це анонімне співтовариство, що може включати і чиновників, і навіть тих, хто взагалі не має формального статусу в системі влади [171]. Але ядро «зв'язаної групи» складають власники вищих владних повноважень у державі. Інакше кажучи, це угруповання діє в рамках напівтіньового і тіньового правління.

Трансформація еліти, на думку О. І. Крюкова [81], включає перетворення всередині правлячої еліти, а саме: вихід на позиції лідера нового угруповання всередині правлячої еліти або навіть прихід до влади вищого прошарку іншої соціальної групи. Трансформація еліти може бути пов'язана із різкими змінами її ідеології та політичного курсу, із змінами методів рекрутування еліти. Іноді відбувається допуск в еліту представників контреліти. Для суспільств, які перебувають на етапі переходу від однієї політичної системи до іншої, дослідники відзначають дві найвагомші тенденції трансформації еліт. Першу можна сформулювати так: стара еліта не сходить повністю зі сцени, а включається в нову за будь-яких, навіть радикальних, політичних змін – як її частина – та при революційних потрясіннях – як окремі фрагменти. Серед причин назвемо: брак у рядах нової еліти професіоналів, які оснащені інформацією і практичними знаннями, необхідними для управління країною; існування «перебіжчиків», які обачно покинули стару еліту ще до її поступового або раптового розпаду; неможливість швидкої зміни старих кадрів на всіх ключових посадах. Друга тенденція – нова еліта запозичує або копіює цінності, норми, ідеї, звичаї, традиції старої еліти. Це може відбуватися відкрито, але переважно запозичення проходить негласно, а інколи – усупереч публічним деклараціям [111].

У широкому спектрі концепцій, які пояснюють перехід від «старої» еліти до «нової», виділяються два наукові підходи. На першому, як основі систематизації концепцій трансформації еліт, використовується взаємодія у новостворених елітах між політичними (партійними) та управлінськими компонентами старої еліти і новоутвореними компонентами, що формально не пов'язані з попередньою політичною системою. Другий передбачає або «революційну» (повну, докорінну) зміну еліти, або самозбереження та лише зміну «декорації» навколо еліти. Останній процес дістав назву «заміна еліти», що означає повне повалення попередньої еліти і прихід до влади контреліти,

а це, як правило, є наслідком революційних перетворень. Трансформація або зміна еліти відбувається по-іншому в періоди політичної нестабільності: люди, які займали ключові позиції в державному управлінні, залишають свої посади, виникає багато вакансій, які заповнюються з порушеннями попередніх норм, традиційних для розформованої еліти. Суспільство практично ніколи не відчуває браку бажаючих зайняти елітні позиції.

У процесі вивчення еліт перехідного періоду часто вживають термін «клан». У контексті пострадянської дійсності кланом називають тіньове закрите угруповання, яке не має легітимного оформлення та утворюється на ґрунті спільних інтересів учасників (кругова порука, власна «мораль»). Основою клану є економічний, матеріальний інтерес. Клани іноді називають «п'ятою владою». Вони намагаються розширити сфери впливу, вдаючись до підкорення або знищення конкурентів. У сфері політики клан пристосовується до правил поведінки в політичній сфері, залучаючи до політики своїх висуванців та підкоряючи інших політиків. Клановість у політиці проявляється не тільки в закритості дій, незрозумілості, непрозорості для суспільства процесу прийняття рішень, а й у перенесенні багатьох методів та засобів досягнення мети з кримінальної сфери в політику. Як слушно зазначає М. Шульга [148], сприятливим середовищем для розвитку кланів є така ситуація в суспільстві, коли ще не викристалізувались соціальні сили, які є соціальною базою влади, коли державна влада є слабкою, коли кризові явища в економіці, політиці, у соціальній сфері набувають велетенських розмірів. Саме в цій ситуації настає час кланів. На думку Г. В. Щокіна, еліти в «перехідних суспільствах» (від тоталітаризму до демократії) притаманні рецидиви вождізму – специфічного типу владних відносин, які зустрічаються на стадії потестарної (додержавної) організації суспільства [192]. У сучасному світі зовнішніми формами прояву вождізму є клієнталізм – функціонування політичної системи як ієрархії владних кланів, усередині яких панують відносини типу «клієнт – патрон», непотизм –

рекрутування в правлячу еліту за ознаками споріднення й трибалізм – політичне просування за земляцьким принципом.

Слово «еліта» навряд чи може бути зараховане до розряду нейтрально-описових термінів суспільствознавства доби посткомунізму. За своїм значенням воно, безумовно, належить до оціночних понять. Крім того, слово «еліта» має характер соціального міфу і тому вимагає вкрай обережного поводження з собою, інакше можна опинитися по той бік критичного ставлення до дійсності [181].

У наукових розробках дослідників щодо визначення поняття «еліта» немає одностайності, а навпаки, наштовхнемось на цілий ряд спростовуючих суджень. Майже єдине, в чому науковці погоджуються, – це постулювання необхідності існування еліти для суспільства.

Велика кількість наукових напрямів щодо визначення еліти обумовила потребу до їх групування. Так, для групування підходів до визначення еліти існують теорії обґрунтування еліти, серед яких виділяють:

– психологічне обґрунтування: маса повинна наслідувати еліту (Л. Бернард);

– технологічне обґрунтування: деякі дослідники основну увагу приділяють здатності організувати процес. Так, Т. Веблен закликав встановити владу інженерів – «технократію» (сучасною мовою це, напевно, звучало б – «владу менеджерів»);

– історичне обґрунтування: поділ людей на нижчих і вищих, тобто на еліту і масу, яке часто використовувалося в історії людської цивілізації (А. Грін, Ж. Лакруа).

З іншого боку, у політичній науці розрізняють моністичний та плюралістичний теоретичні підходи до пояснення феномену еліт. Перший репрезентують Ч. Р. Міллз, Дж. У. Дамхофф, Ф. Хантер, Т. Мейно, П. Бірнабаум та ін., які вважають, що суспільством керує одна пануюча еліта. Вона об'єднує у своїх лавах тих лідерів, які займають стратегічні посади у

таких сферах, як політична, економічна та військова. Характерною особливістю таких лідерів є величезна згуртованість, яка базується на єдності об'єктивних інтересів, особистій солідарності, що, у свою чергу, має корені в однаковому соціальному походженні, високому рівні освіти, матеріальному забезпеченні, схожій ментальності, психологічній спорідненості. Завдяки цьому існує циркуляція людей, які займають вищі керівні посади в політичному, економічному, військовому «трикутнику влади» і складають монолітну, уніфіковану, дисципліновану еліту влади. За визначенням Ч. Р. Міллза, вона охоплює політичні, економічні, військові кола, котрі серед складного переплетення різних керівних угруповань мають пріоритетне право прийняття рішень державного (загальнонаціонального) характеру. Певна річ, еліта намагається утримати цю монополізовану владу.

Принципово протилежні акценти в трактуванні природи еліти пропонують представники іншого дослідницького напрямку: Р. Арон, Д. Перрі, Д. Рісмен, Д. Трумен, Р. Даль. Вони відстоюють ідею про існування в суспільстві не однієї, а багатьох еліт, тобто відхиляють провідну тезу Ч. Р. Міллза про відносну щільність еліти, яка володіє владою у стратегічних напрямках. Наявність чисельних центрів влади, а отже й різноманітних еліт є, на думку вчених, достатньою підставою для контролю над владними структурами, над спрямованістю їх діяльності. Конкурентна природа політичної та іншої суспільних сфер дає можливість гальмувати зростання монополістичної влади, приймати раціональні рішення та сприяє формуванню багатьох еліт.

Переконливо змальовує плюралістичну модель тлумачення еліт Раймонд Арон. Як зазначає дослідник, еліта об'єднує всіх тих, хто в різноманітних галузях діяльності досяг високих ступенів ієрархії, займає привілейоване становище, яке дає статус, престиж і добробут [Цит. за: 29]. Тобто, практично в будь-якому сучасному суспільстві еліта об'єднує такі типи: політичний (лідери партій, уряду, інших впливових сил), військовий

(військові та поліцейські чини), еліту бізнесу (власники, які керують засобами виробництва), «ватажків мас» (керівники робітничих профспілок, політичних рухів), адміністративну еліту (урядовці вищої адміністративної ланки в державі), духовну еліту («духовна влада»), яка впливає на світоглядні позиції людей (інтелектуали, письменники, священики, учені, партійні ідеологи).

Спільним для двох концепцій є визнання еліти як правлячої меншості, що має перевагу над більшістю завдяки своєму багатству, соціальному престижу, компетентності, політичній активності.

Основною відмінністю є те, що прихильники моністичного підходу до оцінки еліти наголошують на її однорідності, замкненості, горизонтальній мобільності (переміщення можливе лише в межах елітних груп) та її невідконтрольності з боку більшості навіть при демократичних інститутах. Прихильники плюралістичної концепції вказують на те, що демократичні механізми влади забезпечують конкуренцію і водночас доступ до неї представників інших соціальних верств. Така конкуренція між елітами, на думку плюралістів, дає змогу різним соціальним групам вибирати ту еліту, яка краще враховує їхні інтереси.

За іншою класифікацією, еліти розглядаються як відкриті або закриті системи. Закрита еліта, яка формується з представників вузько привілейованого прошарку, відтворюється на своїй обмеженій базі, неминуче деградує, рано чи пізно поступиться місцем більш відкритій еліті, що веде до зміни всієї соціально-політичної структури суспільства. При демократичному режимі суспільні елітні групи є відкритими – тому постійно відбувається циркуляція еліти.

В сучасній політології існує також групування за двома основними підходами до визначення поняття «політична еліта» та її ролі в суспільстві – функціональним і цілісним [81, с. 183]. Перший пов'язаний з формальним

соціальним статусом представника еліти в суспільстві. Другий визначає еліту на основі своєрідного духовного аристократизму, культури, освіти, волі тощо.

Окрім вищезазначеного, на основі критерію генезису й еволюції елітистських ідей у політичній думці вирізняють два трактування еліти: стратифікаційне й інституційне.

Стратифікаційне розуміння, сформульоване у концепціях Г. Моски, В. Парето, В. Липинського та інших, відповідає «елітаристському» тлумаченню еліт, а інституційне, презентоване концепціями М. Острогорського, М. Вебера, Р. Міхельса та інших, відповідає «елітистському».

У сучасних дослідженнях еліт перевагу надають інституційному розумінню, яке, за М. Вебером і Р. Міхельсом, вбачає корені кожної еліти в бюрократичній організації. У сучасному елітистському розумінні політичну еліту розглядають переважно як специфічну професійну групу, члени якої займають вищі посади в політичних інститутах і організаціях, виконують особливі ролі, які закріплені за цими посадами і мають вплив на здійснення влади (центральної, регіональної, місцевої). Інституційне розуміння характеризується прагненням дослідити дії еліти та їх наслідки, що особливо актуально в процесі соціальних перетворень, демократичних трансформацій, які спостерігаються на різних етапах історії.

Стратифікаційне розуміння є стрижневим, коли досліджується склад еліт, їхнє походження, кар'єра, групова згуртованість, тобто створюється «портрет» тієї чи іншої еліти. Еволюція елітарних концепцій від акцентації стратифікаційного, статусного пояснення елітних ознак до інституціональних, функціональних витлумачень, відокремлення особливих груп та верств знайшла своє завершення в сучасних версіях неоелітаризму. Неоелітаристські погляди поширюються серед теоретиків соціальних змін у структурі постіндустріального суспільства, трансформацій на посткомуністичному просторі.

Більшість науковців – прихильників теорії поліморфності еліт, або плюралізму еліт – трактують еліту як комплекс найвпливовіших спільностей осіб у відносно відокремлених одна від одної сферах суспільної діяльності. Таким чином, пропонується ідентифікувати еліту як сукупність найбільш впливових «професіоналів», що повною мірою контролюють здебільшого лише свій «професійний» простір. Проте, вказаний підхід до розгляду еліт не виключає можливість переходу представників однієї елітної спільності до іншої та не заперечує існування «універсальних» діячів – управлінців, які можуть користуватися значним впливом у кількох або навіть у багатьох сегментах системи еліт [68]. Згідно з даним твердженням, політична еліта суспільства – це сукупність осіб, які за своїми характеристиками (психологічними, професійними, тощо) є найбільш пристосованими для успішної діяльності у даний проміжок часу і за даного соціального порядку.

На думку М. Пірен, в українській політичній науці ще не існує достатньо науково обґрунтованого визначення основних категорій елітології, таких як «еліта», «політична еліта», «політичний елітаризм», «механізм формування еліти», «критерії елітарного відбору» [140].

З точки зору російської дослідниці О. Гаман-Голутвіної, у сучасній науковій літературі склалися три головних підходи щодо трактування поняття «політична еліта».

Позиційний – встановлює ступінь політичного впливу тієї чи іншої особи, виходячи з позиції в системі влади (до еліти відповідно такого підходу належать, перш за все, члени уряду, парламенту та ін.).

Репутаційний, заснований на виявленні рейтингу політика завдяки експертним оцінкам. Базується переважно на виділенні осіб, які приймають стратегічні рішення [29, с. 97-103].

Найбільше поширення в науковій літературі отримав третій підхід. Згідно до нього, до політичної еліти входять особи, які приймають стратегічно важливі рішення в управлінні суспільством. Таким чином,

політична еліта здійснює, перш за все, політичне управління суспільством. Тому політичне управління є найбільш суттєвою функцією політичної еліти. У своїй сукупності політична еліта забезпечує цілісність влади в суспільстві. Саме ця особливість робить необхідним виділення політико-управлінської діяльності як самостійної функції політичної еліти [25].

Згідно Л. Кочубей, «політична еліта – це політичний авангард правлячого класу, це досить самостійна, відносно привілейована частина суспільства, наділена непересічними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у прийнятті і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади, та найбільшою мірою володіє ресурсами у порівнянні з іншими групами, бере участь у визначенні довгострокових завдань країни. Вона охоплює найвпливовіші кола та угруповання економічно і політично панівного класу. Це люди, які зосредили у своїх руках значні матеріальні ресурси та ЗМІ» [71].

Для посттоталітарних суспільств дослідження явищ політичної еліти є вкрай важливими. В умовах державного соціалізму партійна та державна бюрократія монополізувала доступ до ресурсів влади й розподілу власності права на прийняття стратегічних рішень, участі в прийнятті й здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади чи впливом на неї.

Важливими характеристиками політичної еліти є наявність двох механізмів її рекрутування: шляхом призначення та шляхом виборів. Ці два механізми приводять до формування неоднорідності політичної еліти й дозволяють виділяти в її структурі дві взаємозалежні спільності:

– по-перше, просування яких до еліти відбувається шляхом виборів (президенти, депутати всіх рівнів, лідери політичних партій). Таку соціальну спільність можна назвати політичною елітою у вузькому сенсі;

– по-друге, утворення елітної спільності шляхом призначення (міністри, інші чиновники, які очолюють управлінські структури державної влади).

З існуючих понять – «функціонери», «бюрократична», «управлінська», «адміністративна» еліти найбільш логічно було б використовувати термін «політична» еліта, тому що застосування терміна «управлінська еліта» є більш широким, бо охоплює не тільки вищих чиновників системи державної служби, але й керівників підприємств, установ. Термін «бюрократична еліта» в українській і російській мовах має емоційно негативне забарвлення, що ускладнює операціоналізацію поняття.

На основі вищезазначеного можна зробити висновок, що політична еліта – це доволі значний прошарок у суспільстві, де сконцентровано великі економічні, військові, фінансові, наукові, інформаційні, політичні, ідеологічні, культурні та інші важелі, за допомогою яких ця частина суспільства впливає на владні структури, на важливі політичні рішення, взагалі на політичну ситуацію в державі.

На думку автора роботи, найбільш змістовною дефініцією терміна «політична еліта» можна запропонувати наступну – це відносно стійка, внутрішньо диференційована група осіб, які складають меншу частину суспільства, володіють певними якостями, підготовлені до виконання політико-управлінських функцій, займають певні політичні керівні посади та безпосередньо впливають на прийняття політичних рішень і життєдіяльність суспільства в цілому.

Структура політичної еліти також неоднорідна. Треба акцентувати увагу на тому, що необхідно розмежувати в її структурі службовців середніх ланок державної влади та тих, хто займає найвищі позиції в системі політичного управління державою. Особлива значущість найвищих позицій у структурах державної влади для функціонування всього суспільства

передбачає і особливу увагу до якості людей, які займають ці позиції, їх особливу відповідальність та вміння відповідати соціальним очікуванням.

Підсумовуючи, зазначимо, що сучасна політична наука висунула багато різних, часто протилежних за теоретичним наповненням, інтерпретацій поняття політичної еліти. Визначені основні напрями обґрунтування феномену еліти: ірраціональний (підхід, застосований у філософських науках), харизматичний, біологічний, психологічний, технократичний та історичний. Однак, майже всі дослідники під елітою розуміють порівняно невеликі групи вибраних осіб, яким або притаманні сильна воля та великі знання, або вони обіймають керівне становище в політичній, економічній, військовій чи духовній сферах, або об'єднують обидві риси. Це групи, які, як правило, мають вищий соціальний статус, певну єдність інтересів і цілей, а також чималі офіційні повноваження, можуть контролювати діяльність усіх ключових інститутів суспільства.

Державам пострадянського простору притаманні подібні процеси трансформації та заміни еліт, прояви непотизму, клієнталізму, трибалізму, вождізму, тощо. Вважаємо, що правляча політична еліта в цих країнах підлягає процесам вертикалізації та горизонталізації, що загалом створює певну ієрархізовану структуру боротьби за здобуття, реалізацію та утримання влади.

1.2. Основні теоретико-методологічні підходи до дослідження «політичної еліти» в класичній і некласичній політичній традиції.

Траєкторія розвитку суспільства складається в результаті складної взаємодії елітних і неелітних груп, що формується в рамках конкретно-історичних умов.

Загальноприйняті способи, які використовуються для пізнання траєкторії розвитку сучасного суспільства, значною мірою обумовлені і обмежені соціально-економічним і політичним контекстом їх формування в XIX – початку XX століть, але вони багато в чому зберігають свої позиції і в даний час. XIX століття було ключовим в розвитку теорії еліт, появу перших її елементів можна віднести і до більш раннього періоду, але тільки в XX столітті ця теорія отримує найбільше визнання.

Разом з тим впродовж всього нинішнього сторіччя теорія еліт продовжує зберігати певний відбиток тієї інтелектуальної ситуації, в якій склалися її загальні контури.

Методологічні підходи до дослідження еліт в класичній політології можна звести до двох основних: владного і мерітократичного. Їх можна позначити як об'єктивістський і суб'єктивістський (ціннісний) підходи.

Представники мерітократичеського підходу (В. Парето, Х. Ортега-і-Гассет, М. Вебер, Т. Карлейль, Л. Фройнд, А. Тойнбі) розуміють еліту як групу харизматичних осіб (М. Вебер), боговдохновлених осіб, здібних до лідерства (Л. Фройнд), представників творчої меншини (А. Тойнбі). Прихильники цього підходу пояснюють існування еліти «перевагами» (перш за все інтелектуальними, моральними і іншими) одних людей над іншими.

Так, В. Парето виводив існування еліт з природних психологічних імпульсів і прагнень людей об'єднуватися в замкнуті групи на основі успіху в своїх сферах діяльності, тобто пояснював формування та діяльність еліти за допомогою поведінкових стереотипів індивідів [121].

Мерітократичний підхід до дослідження еліт представлений і в сучасній політології і елітології. Так, П. Л. Карабущенко вважає, що, якщо мова йде про суб'єкт еліти, це означає, необхідність в першу чергу аналізувати особистісні якості людини, а вже потім звертати увагу на те, як вона реалізує їх на практиці. Дослідник стверджує, що «кожна особа, що поважає себе, дійсно зобов'язана (це її прямиий борг) бути в елітності, тобто

бути носієм елітного в собі; індивід, як представник масовості, такої потреби взагалі не випробовує, а, отже, і вимагати від нього «бути в елітності» некоректно» [63, с. 179].

Таким чином, можна відзначити, що мерітократичний підхід є одним з основних в класичній елітології. Проте ціннісна інтерпретація еліти не позбавлена певних недоліків. Так, наприклад, мерітократичний критерій виділення еліти виявляється чисто нормативним, не корелюючим з реальними даними (правлячі групи, особливо в сучасній соціокультурній ситуації, не можна охарактеризувати як «кращі у всьому», зокрема за морально-етичними критеріями); до того ж ціннісний підхід достатньо складно реалізувати на емпіричному рівні дослідження еліт (на рівні операціоналізації понять). Також слід звернути увагу на той факт, що застосування при аналізі елітних груп виключно мерітократичного, або ціннісного, підходу не дає можливості пояснити, яким чином відбувається процес формування елітних груп, їх взаємодія з соціальним та політичним простором.

Другий підхід до дослідження елітних груп в рамках класичної політології спирається на основні категорії структурно-функціонального аналізу соціальних зв'язків. Владний підхід до дослідження елітних груп представлений в теоріях Г. Лассуелла, Г. Моска, Р. Мілса, Р. Міхельса. Владні підходи, у свою чергу, підрозділяються на структурні і функціональні.

Структурний підхід визначає еліту як коло осіб, що займають вищі посадові позиції в даних інститутах (міністри, директори і ін.). Найбільш послідовно цей підхід розкривається в теорії італійського вченого Г. Моска. Він в своїй концепції правлячого класу запропонував розглядати еліти як меншину суспільства, яка активніше діючи в політичному плані, ніж більшість, бере на себе функції управління. Тим самим теорія Г. Моска дала поштовх новому розгляду еліти, яку почали розуміти як правлячий клас, а не індивідуального діяча, сприяючого прогресу суспільства через володіння

винятковими якостями, причому основним критерієм для виділення правлячого класу є його відношення до влади. При цьому Г. Моска відзначає, що правлячий клас наявний в будь-якому суспільстві, незалежно від дотримання або недотримання ним якихось моральних принципів, його позитивного або негативного впливу на суспільство [107].

Основні положення концепції Г. Моска були розвинені його послідовником Р. Міллсом, прихильником позиційного підходу, що визначає еліту як людей, чії позиції в трьох найважливіших інститутах (держава, крупні економічні корпорації, армія) дозволяють їм піднятися над оточуючими і ухвалювати рішення із значущими наслідками. Ці три елітні групи в структурі суспільства об'єднуються в єдину групу на основі загальних інтересів і взаємозалежної діяльності. Висловлюючи концепцію «володарюючої еліти», Р. Міллс звернув увагу на існування безлічі еліт в суспільстві і безлічі рівнів елітної ієрархії. Членів еліти об'єднують між собою не тільки загальні інтереси, але і загальні етапи соціалізації, яка припускає схоже виховання, соціальне походження, кар'єру, стиль життя, соціальні контакти, загальні цінності [102].

Сформульовані Г. Моска і Р. Міллсом структуралістські теорії послужили методологічною основою для формування функціонального підходу до вивчення еліт, в якому еліта почала розглядатися у зв'язку з її функцією в суспільстві, тобто як суб'єкт, який робить найбільший вплив на інші верстви, соціальні інститути і процеси. Основною проблемою при використанні функціонального підходу є виділення груп, що володіють реальною владою в ухваленні суспільно важливих рішень (оскільки багато представників цих груп можуть не посідати які-небудь видні суспільні пости, залишатися в «тіні»).

Підхід до еліти як до групи, що виконує якусь критично важливу для існування суспільства функцію, представлений в роботах німецького соціолога К. Маннгейма. Він охарактеризував еліти як частину системи

колективної відповідальності і зобов'язань, чиє існування визначається не прагненням до влади окремих індивідів, а суспільною потребою у виконанні стратегічних функцій особливо кваліфікованими людьми.

Американський дослідник С. Келлер також пов'язує факт існування еліти з соціальною функцією, яку вона виконує. На думку вченого, поняття «еліта» відноситься перш за все до меншини індивідів, призначеної служити колективу суспільно корисним шляхом; еліти – це ефективні і відповідальні меншини. Причому С. Келлер поділяє еліти на стратегічні і сегментарні. Стратегічні еліти – це ті, чиї думки, рішення і дії мають важливі і визначаючі наслідки для багатьох членів суспільства. Ключовими поняттями для стратегічних еліт є характер ухвалюваних рішень і функціональність, а інші еліти можна віднести до сегментарних [79, с. 33].

Сучасна функціональна теорія визначає еліту як осіб, що роблять стратегічний вплив на соціальні процеси. Еліта формується адекватно політичним та соціальним умовам, що змінюються, а це означає, що критерії елітарності рухомі в часі і просторі. В рамках функціональної концепції особливої значущості набуває розробка теорії еліти для різних типів суспільств і регіонів. Отже, функціональний підхід представляється найбільш перспективним при вивченні ситуацій розвитку і політичних та соціальних змін, зокрема трансформації регіональних еліт.

Таким чином, можна зробити висновок, що в рамках класичної політології основними критеріями виділення елітних груп є такі показники: по-перше, у владних (об'єктивістських) концепціях еліти – посада, обсяг владних повноважень, соціальне положення в суспільстві (інакше кажучи, формальні характеристики високого соціального статусу); по-друге, в мерітократичних (суб'єктивістських) – особисті якості представників елітних груп.

Основним недоліком класичних політологічних підходів є використання методологічного принципу жорсткого детермінізму, який

виражає систему причинно-наслідкових зв'язків, які виступають в різних видах (необхідність і випадковість, форма і зміст, ендогенні і екзогенні причинні чинники, тощо). У класичній картині одноваріантного, лінійного миру політичний процес розгортається від минулого до єдино можливого майбутнього.

Традиційні концепції жорсткого детермінізму спрощують політичний розвиток, роль політичної влади і духовно-етичних чинників. Невизначеність, нелінійність, складність, непередбачуваність характеру подій – ці поняття указують на обмеженість концепцій новоєвропейського раціоналізму, який використовує класичну парадигму наукового пізнання. Вказані поняття характеризують свободу дій владних суб'єктів, несумісну з механізмом детермінації класичного типу.

Формування реалістичних моделей динамічного соціального світу, виявлення ролі елітних і неелітних груп, їх лідерів в реконструкції політичного буття вимагають перегляду класичних концепцій жорсткого детермінізму, але не за рахунок відмови від ідей соціальної детермінації, а на основі формування соціальних конструкцій з гнучкими детерміністськими зв'язками виходячи з багатовимірності і невизначеності варіантів дій політичних суб'єктів і траєкторій розвитку суспільства.

Класична методологія обмежувала вивчення політичної еліти здебільшого владними державними інститутами, через те, що в центрі її досліджень були жорсткі структури. Роботи М. Фуко і Н. Елінса сприяли формуванню уявлень про те, що влада поширена по всьому соціальному простору, концентруючись різним чином в окремих його центрах. За М. Фуко, влада є «множинністю відносин сили, які іманентні області, де вони здійснюються, і які конститутивні для її організації»; важливо «розуміти опори, які ці відносини сили знаходять один в одному таким чином, що утворюється ланцюг або система». І далі: «Влада приходить знизу, це означає,

що в підставі відносин влади як загальної матриці не існує ніякої бінарної і глобальної опозиції між пануючими і тими, над ким панують» [186].

На початку ХХ століття починає формуватися новий образ соціальної реальності, складовою якого є політична реальність, образ відмінний від класичного. Характерною його особливістю виступає розгляд політичної реальності крізь призму окремої людини, критика концепцій, пов'язаних з акцентуванням уваги на пріоритетах суспільства як цілого перед окремою особою. К. Поппер у відомій роботі «Відкрите суспільство і його вороги» [145] приділив значну увагу тій обставині, що традиційний спосіб мислення, характерний для класичної думки, родоначальниками якого були Платон і Аристотель, заснований на нерозумінні складності взаємозв'язку особи і суспільства. Він показав, що холізм є підходом, властивим тоталітарному способу мислення, сприяючому виникненню тоталітарних тенденцій в побудові соціальної стратифікації і соціальної системи. У зв'язку з цим виникла необхідність перегляду цілого ряду загальноприйнятих уявлень про взаємозв'язки людини і суспільства, еліти і макросоціальних груп, що склалися ще в епоху Античності і отримали подальший розвиток в XVII-XVIII ст.

Соціальна й політична наука все більш усвідомлювала неправомірність як вимоги підпорядкування особі суспільному цілому, так і звеличення суспільства в збиток особі. Х. Ортега-і-Гассет відзначає, що таке звеличення було властиво багатьом мислителям, не дивлячись на відмінності в їх світогляді: «Коллективній душі, а також суспільній свідомості приписувалися самі піднесені, чудодійні, а іноді навіть і божественні якості. Для Дюркгейма дійсний Бог – суспільство. З погляду католика де Бональда, протестанта Гегеля, матеріаліста Маркса, колективна душа – це щось невимірний вище, невимірний більш людське, ніж людина. Зокрема, мудріше» [119].

У формуванні політичних дій беруть участь мікро– і макросередовище, культурні традиції, духовне виробництво. Будь-яка цивілізація так чи інакше

реалізує принцип універсальності, пов'язаний з гуманістичними установками культурного і організаційного порядків. Разом з тим в ній складаються відмінності у формах розподілу праці, в соціальній ієрархії і статусах, формуються різні моделі соціального та політичного порядку і активності політичних і соціальних груп, що визначають особливості політичної динаміки. Виникнення в духовно-ціннісному просторі нових політичних вимірювань людського буття, в яких знімаються суперечності між рівністю і ієрархією, свободою і порядком, дозволяє соціальним групам використовувати їх в своїй протестній діяльності і добиватися зміни ладу суспільства. Але при цьому треба врахувати, що еліті належить важлива роль у виборі моделі цивілізаційного розвитку, формуванні типу культури, традицій, відношення суспільства до тих або інших політичних ідей, концепцій, течій, переконань, тощо. Так, в теперішній час формування ліберального підходу до інтерпретації взаємозв'язків і динаміки соціально-політичних змінних відбувається під значним впливом ідей про пріоритети формальних економічних законів. Культурно-політичний контекст тієї або іншої країни розглядається як «додаток», який приводить до відхилень від якоїсь універсальності. При цьому указується, що особливості історії держави, культури і політики поза сумнівом позначаються на проявах «формальних» економічних законів, але починати перетворення треба не з вибору національної моделі, а з «однакових правових і економічних реформ» [163], оскільки ці інститути є більш важливими для державного розвитку, ніж культура в цілому та політична культура зокрема [12].

Глибокі зміни в суспільстві, що відбулися в ХХ ст., супроводжувалися і радикальною зміною влади. Розриви етичних зв'язків між людьми, байдужість до долі інших і «атомізація» суспільства, які складаються в умовах вільних інститутів, сприяли появі нової форми правління, усуненню класичних форм примушення і пригноблення. Люди почали замикатися на своїх приватних інтересах і втрачати прагнення і навички до здійснення

колективних зусиль для забезпечення власних прав. Виникає інструменталізація механізмів владарювання політичних еліт, тобто їх перетворення на засіб маніпуляції людьми для досягнення власних цілей.

Аналізуючи зв'язок поведінки і ціннісних орієнтацій людей з інституційним пристроєм суспільства, А. де Токвіль ще у свій час одним з перших звернув увагу на зародження «форми пригноблення», яка нічим не нагадуватиме те, що було раніше. Виникає «гігантська охоронна влада, що забезпечує всіх задоволеннями і що стежить за долею кожного в натовпі. Влада ця абсолютна, допитлива, справедлива, передбачлива і ласкава. Її можна було б порівняти з батьківським впливом, якби її завданням, подібно до батьківського, була підготовка людини до дорослого життя. Тим часом влада ця, навпаки, прагне до того, щоб зберегти людей в дитячому стані; вона бажала б, щоб громадяни отримували задоволення і не думали ні про що інше. Чому б їй зовсім не позбавити їх неспокійної необхідності мислити і жити на цьому світі?» [174, с.496]. «Я сам марно шукаю визначення, яке б точно виражало ідею цього пригноблення в тому вигляді, як я її сформулював: старі слова «деспотизм» і «тиранія» не підходять. Явище це нове, і тому його необхідно хоч би визначити, якщо ми не можемо дати йому назву» [174, с. 497].

М. Фуко, розглядаючи зміни владних відносин в рамках своєї концепції дисциплінарного суспільства, відзначає, що піднесення влади, що відбувається, узурпація дисциплінарними механізмами пронизує все суспільство і відтворюється у всіх його структурах: не тільки на фабриці, але і в госпіталі, школі, армії, тощо. У зв'язку з цим особливого значення набуває не процедурна проблема створення формально-вільних інститутів, а формування реально демократичних інститутів, стимулюючих вільний розвиток самодіяльності людей.

Граничною формою інструменталізації механізмів правління правлячої еліти стає заміна «управління людьми» «управлінням речами» на основі

редукції людини до «речі», що приводить до тоталітаризму. Х. Арендт, яка звернула увагу на виникнення тоталітаристських тенденцій в країнах демократичного Заходу і комуністичного Сходу, бачить причини їх появи не в «відхиленнях» від загального шляху модернізації, не в «унікальності» етнічного характеру, а в кризі цивілізації, традиційних інститутів демократії. Вона відзначає, що «всі елементи політичного і духовного світу стають не пристосованими для людських цілей, відбувається придушення «етичного» «технологічним», у зв'язку з чим люди стають «зайвими»[2].

Ліберальний напрям вивчення процесів політичної модернізації, яке стало переважаючим в західних дослідженнях, описує дані причини в поняттях, що є нейтральними по відношенню до політичної культури суспільства і характеризують реалізацію універсальної закономірності. Використання універсальної теорії політичної модернізації в рамках транзитологічного підходу приводить до побудови різних концепцій переходу від авторитаризму до демократії на основі аналізу тих або інших форм взаємодії еліт і визнання «пакту еліт» як найбільш переважної форми існування еліт, при якій зменшується змагальність і конфлікт, виникає домінування особистих інтересів еліт. Спонтанні інституційні механізми, що виникають таким чином, розглядаються як вільні. Прихильники такого підходу не надають особливого значення тій обставині, в якому положенні опиняються неелітні групи, як насправді вирішуються фундаментальні завдання забезпечення демократії, свободи і соціальної рівності людей.

Інституційні зміни, що відбуваються в сучасних умовах, суперечливим чином пов'язані з демократією і свободою. Демократичність ладу суспільства, розподіл влади і характер зв'язку еліти з неелітними групами не можуть бути встановлені лише на основі функціонального процедурного підходу. Як відзначає Дж. Дьюї, демократія повинна розглядатися як «форма етичного і духовного спілкування», як «етична ідея», виразом і органом якої виступають ті або інші інститути правління [51]. Формально демократичні

політичні інститути, що не володіють зв'язком з духовно-етичними основами суспільства, повинні піддаватися реформуванню.

Розпад класичної теорії в парсоновській і інших версіях відкрив дорогу для появи різноманітних підходів, їх прихильники прагнуть підкреслити суб'єктивні аспекти поведінки людей, виступають проти невинного детермінізму, перебільшеного уявлення про владу політичних інститутів над поведінкою особи. Структуралісти, функціоналісти, представники теорії дії, феноменологи, етноменологи, символічні інтеракціоністи, марксисты і неомарксисты виражають напрями і школи, в рамках яких проводяться дослідження, які акцентують увагу на окремих аспектах діяльності людей, політичних груп, еліт.

Недоліки представлених вище класичних методологічних підходів, а також необхідність розгляду еліт в контексті політичного та соціального розвитку, їх ресурсних можливостей (тобто політичного потенціалу еліт) дозволяє звернутися до сучасних некласичних політологічних теорій і оцінити їх методологічний потенціал у вивченні елітних груп. Дану групу концепцій можна позначити як інтеграційні.

Характерними рисами інтеграційних концепцій вивчення еліти є розуміння еліти як суб'єкта діяльності. Діяльнісний, або активістський, або суб'єктний підхід активно розробляється такими визнаними в світовій науці дослідниками, як П. Штомпка, Е. Гідденс, П. Бурдьє та ін. Діяльнісний підхід адекватніший суспільству, що знаходиться в процесі постійних змін, ніж традиційні класичні підходи. В даний час в контексті діяльнісного розгляду в центр уваги ставиться поняття «суб'єкт». Суб'єкт в діяльнісному розумінні розглядається як певна система або комплекс певних ресурсів.

Ресурс суб'єкта, або потенціал можливостей діяти самостійно, визначається як сукупність якостей, що забезпечують здібність суб'єкта не тільки до виживання, але і до розширення діапазону саморегуляції своєї поведінки, включаючи вплив на інших суб'єктів. При цьому суб'єкт здатний

впливати на формування політичних та соціальних інститутів. У активістському сенсі суб'єктами можуть виступати як індивідуальні діячі, так і колективні, групові агенти, що відстоюють свої інтереси. Важливо відзначити, що в діяльнісному розумінні ставиться акцент на різних ресурсних можливостях суб'єктів, які пов'язані не тільки з особливостями політичних суб'єктів, але і з соціоструктурними чинниками і обмеженнями, які суб'єкти не завжди можуть подолати. Причому прояв зрілої суб'єктності включає здатність даного суб'єкта змінювати політичні та соціальні структури, що склалися, а не просто відтворювати існуючі соціокультурні відносини. Це означає, що політичний суб'єкт своєю діяльністю визначає перш за все інноваційні процеси в політиці певного суспільства.

У сучасних, некласичних теоріях еліти відбувається переосмислення традиційних критеріїв еліти, таких як стійка політична позиція в структурі суспільства, організованість і згуртованість елітної групи, внаслідок цього класичні критерії повинні бути доповнені «суб'єктними».

Так, наприклад, пропонується розглядати еліту як політичну спільність, яка виділяється не тільки за об'єктивним положенням в суспільстві, але і ґрунтується на власному обранні. Критерій самоідентифікації означає самооцінку власних особистісних властивостей і потенцій як діяльного суб'єкта – як вони представляються індивідові в його власній самосвідомості і в сприйнятті інших.

Показовим для даного напрямку досліджень еліти є і визначення еліти як соціального прошарку, що володіє таким положенням в суспільстві і такими якостями, які дозволяють йому управляти суспільством або надавати істотну дію на процес управління ним; впливати (позитивно або негативно) на ціннісні орієнтації і поведінкові стереотипи в суспільстві і, кінець кінцем, активніше і ефективно, чим всі інші прошарки, брати участь у формуванні тенденцій розвитку суспільства, виникненні і вирішенні соціальних конфліктів, одночасно володіючи набагато більшим, ніж інші групи,

суверенітетом у формуванні власного положення, у виборі своєї групової орієнтації по основних суспільних проблемах [155, с. 637].

У контексті комплексного, інтеграційного підходу до вивчення і аналізу еліт необхідно звернути увагу на таку соціальну категорію, як «цінність». Поза сумнівом, формування еліти як політичного суб'єкта, що виконує важливі суспільні функції, припускає її структурне оформлення на основі цінностей, що загально відокремлюються. Цінності і установки еліти виступають підставою для консолідації, згуртованості, що, у свою чергу, формує суб'єктний потенціал елітних груп. Необхідною умовою для інтеграції є наявність єдиної системи цінностей і норм, що дозволяє об'єднати певну соціальну спільність.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що сучасна неklasична елітологія визначає еліту як осіб, які роблять стратегічний вплив на політичні та соціальні процеси. Еліта формується адекватно політичним і соціальним умовам, що змінюються, а це означає, що критерії елітарності рухомі в часі і просторі.

Одній з можливих методологічних основ вивчення еліти в рамках неklasичної політології є також і концепція соціального простору П. Бурдьє, зокрема принцип подвійної структуризації соціальної реальності. Концепція П. Бурдьє, яка спирається на основоположні категорії, пропонує власне бачення механізму утворення політичних і соціальних груп. Дана концепція дозволяє вивчати характер політичних практик в контексті інтегрального обліку різних чинників політичного життя і виглядає таким чином: (габітус) x (капітал) + поле = практики [18].

Так, наприклад, габітус (визначуваний як система стійких придбаних схильностей) використовується індивідами як активна здатність вносити зміни до існуючих структур як початкових установок, які породжують і організують практики індивідів; концепція капіталів (економічного, культурного, соціального, символічного) дозволяє виявити різні засоби для

задоволення інтересів, які мають в своєму розпорядженні агенти; соціальне поле – це середовище, в якому здійснюються різні соціальні відносини, у тому числі й політичні, і для його функціонування необхідне не просто відношення агентів до поля, їх формальна активність, а ще їх здатність діяти за його правилами, наявність у них певного габітуса, що включає знання правил поля, готовність їх визнавати і адекватно діяти. Таким чином, якщо ми маємо дані про габітус агента, об'єми і структуру його капіталів, знаємо, в якому конкретно політичному та соціальному полі агент діє, ми можемо отримати бажане – знання про характер його політичних практик, здібності конструювати ті або інші структури.

Застосовуючи дану концепцію при аналізі змін політичної структури, можна відзначити, що будь-яка політична спільність виникає в полі тяжіння певних цінностей, що додає їй стійкість на певному відрізку часу. Внаслідок цього політичні суб'єкти здатні постійно міняти правила гри залежно від поля, в якому діють. Життєві стратегії агентів еліти характеризуються подвійністю положення. З одного боку, еліта, будучи колективним агентом і займаючи вищі позиції в соціальній ієрархії суспільства, підкоряється об'єктивним законам гомогенних полів. З іншого боку, еліта як агент, наділений різними видами капіталів, є активним творцем політичної та соціальної реальності, розподіляючи індивідів в ієрархічні поля політичного й соціального простору. В даному випадку процес конструювання політичної позиції агента здійснюється з обліком не тільки об'єктивних умов існування, але і різних форм капіталів (економічного, культурного, соціального).

Розглянуті теорії еліт в класичній і некласичній політологічній традиції дозволяють говорити про множинність трактувань самої еліти, про труднощі виділення критеріїв приналежності до елітних груп і ін. Концептуальний синтез класичної та некласичної парадигми важливо замінити синтезом методів гнучкого настроювання на функціонально-ролеву і культурно-історичну специфіку досліджуваних об'єктів. При цьому слід відмовитися від

спрощеного уявлення про народ як пасивну масу, що протистоїть тим, хто перебуває при владі і хто міняє «правила гри» і інститути. У політичній реальності складаються різноманітні погляди і життєві стилі. Сучасний світ – це світ, який пронизаний розбіжностями еліт, що діють в ньому, і груп, світогляди яких різні, а інтереси – протилежні. Це приводить до складних взаємодій політичних сил і суперечливих змін в кластерах політики, створюючи різні форми взаємодії еліти і суспільства. Проте існуючі концепції є методологічною основою для формування «єдиної» теорії еліти, інтегруючої концептуальні положення окремих теорій в контексті «постнекласичного» бачення. На думку автора роботи, таким підходом при аналізі елітних груп може виступати так званий «інтеграційний» підхід, в якому допускається існування безлічі підстав для формування еліти (проте ці підстави завжди обмежені структурними особливостями політикуму). Необхідним елементом даної теорії стає аналіз взаємодії еліти з оточуючим її середовищем, що включає як політичну сферу, так і інші сфери суспільних відносин.

1.3. Співвідношення понять «політична еліта», «номенклатура», «бюрократичний клас» в радянському суспільствознавстві

Як вже зазначалося, вивчення політичної еліти в радянському суспільствознавстві майже не проводилося. Окремі дослідження, які б зараз можна було віднести до елітологічних, спрямовувались на «критику буржуазних концепцій», що включали до себе «критику класово-антагоністичного суспільства капіталістичних країн», залишаючи поза межами наукового дослідження стан політичної еліти в Радянському Союзі.

Варто відзначити, що практичне ігнорування політичної еліти як об'єкту досліджень обумовлювалось не лише ідеологічним пресингом, але й реальною відсутністю такої еліти. Більшість представників Комуністичної партії Радянського Союзу, хоча й складали малу, внутрішньо

диференційовану, але відносно стійку групу осіб, що займали політичні керівні посади та впливали на прийняття політичних рішень і життєдіяльність радянського суспільства в цілому, не володіли професійними та особистісними якостями, необхідними для цієї діяльності, та були не підготовленими до виконання політичних функцій. Отже, ці керівники, здебільшого, представляли собою «еліту за посадою», а не еліту за суттю та визначенням. Проте певна увага приділялась теоретичному осмисленню феномена «партійно-господарського активу», для позначення якого з часів «перебудови» було прийнято вживати поняття «номенклатура», «бюрократія», «бюрократичний клас».

До недавнього часу правляча еліта у своїй більшості була прямим спадкоємцем радянської номенклатури й бюрократії, у зв'язку з чим останні заслуговують пильної уваги, як одні з визначальних суб'єктів владних відносин, що безпосередньо впливають на розвиток і становлення пострадянських країн.

Сучасні дослідники зауважують, що поняття «бюрократія» або «бюрократичний клас» в радянському суспільствознавстві використовувалося «для позначення не тільки певної соціальної групи, але і системи організацій, що створюються органами публічної влади з метою максимізації своїх функцій (таких, як апаратні служби, покликані надавати допомогу публічним політикам), а також установи і відомства, включені в розгалужену структуру виконавчої влади. Іншими словами, державна бюрократія – одночасно і інституалізована спільнота людей, що функціонує в межах цілеспрямовано створених організацій і відповідного нормативного порядку, і сама система таких організацій» [152, с. 77].

Слабка ступінь розробленості проблематики бюрократії була зумовлена точкою зору і оцінкою системи бюрократичного управління В. І. Леніним. Він не проводив жорстких відмінностей між бюрократією і бюрократизмом, заперечував класовий характер бюрократії, не розглядав її як самостійний

клас в масштабах суспільства. Все це, на його думку, був пережиток буржуазної системи, який вимагає нещадної боротьби і викорінювання. «Ми перейняли, – писав Ленін в 1922 р., – від царської Росії найгірше, бюрократизм і обломовщину, від чого ми буквально задихаємося...» [86, с. 398]. Вважалося, що бюрократизм органічно властивий лише буржуазній державі. «...посадові особи розбещуються... обстановкою капіталізму і проявляють тенденцію до перетворення на бюрократів, тобто у відірваних від мас, в привілейованих осіб» [87, с. 115], що стоять над масами.

Спроби осмислення феномену бюрократичного класу належать і Л. Троцькому. На його думку, в буржуазному суспільстві бюрократія представляє інтереси імущого і освіченого класу, у розпорядженні якого є засоби контролю над адміністрацією. Радянська ж бюрократія піднялася над класом, що ледве вийшов з убогості і тьми і не мав традиції панування і командування. Тому вона є єдиний в повному сенсі слова привілейований і командуючий прошарок в радянському суспільстві [179, с. 253]. На це ж в сучасний час указували, наприклад, О. І. Шкаратан і Н. В. Сергєєв, відзначаючи, що тільки номенклатура була єдиним дієздатним елементом соціальної структури [167]. Отже, вже на початку існування СРСР виник могутній бюрократичний партійно-господарський апарат, що розпоряджався всіма сферами діяльності.

Так, у 30-х роках Перцген писав, що в СРСР відбулося «нове класоутворення, розвиток нині пануючого привілейованого прошарку» [Цит. за: 25, с. 31]. У той же час М. Бердяєв відзначав: «Диктатура пролетаріату, підсиливши державну владу, розвиває колосальну бюрократію, що охоплює, як павутина, всю країну і все собі підпорядковує. Ця нова радянська бюрократія, сильніша, ніж бюрократія царська, є новий привілейований клас, який може жорстоко експлуатувати народні маси. Це і відбувається...» [13, с. 105.]. А. Силіга писав, що у Радянському Союзі править «абсолютно новий клас – бюрократія комуністів і фахівців». Б. Ріцци в ті ж часи опублікував

книгу «СРСР: бюрократичний колективізм», де розглядав розвиток бюрократії в СРСР лише як окремих випадок нібито усесвітнього явища її приходу до влади [Цит. за: 25, с. 31]. Отже, в неофіційній літературі поняття «бюрократичний клас» розглядалося як синонім пригноблюючого класу, представники якого мають привілейоване положення та мають реальну владу в державі, незалежно від того, який державний лад був проголошений формально.

Проблема бюрократичного класу та бюрократичної влади у вітчизняній літературі знову повстала в другій половині 80-х років ХХ ст. у зв'язку з осмисленням природи державно-політичного ладу Радянського Союзу. Цікава сама еволюція поглядів на цю проблему. Спочатку бюрократія мислилася як деформація принципів соціалістичної демократії. «Усупільнення засобів виробництва, – писав С. Дзарасов, – основоположники марксизму-ленінізму розглядали не як самоціль, а як економічну основу фактичної соціальної рівності (рівноправ'я) людей, що досягається шляхом ствердження політичної демократії, народовладдя і самоврядування. Проте на шляху досягнення цієї мети встала бюрократія, що народжувалася, бюрократія, яка за природою своєю насаджує відносини фактичної нерівності, особистої залежності підлеглих від керівників» [47, с. 325, 326.].

З усвідомленням іманентності бюрократії будь-якому типу держави назріла потреба в з'ясуванні її специфіки в радянському суспільстві. Так з'явився цілий ряд робіт, присвячених номенклатурі та бюрократичному класу. Під номенклатурою в той час розуміється державно-партійна бюрократія радянського суспільства, що поступово знайшла статус правлячого класу. Тобто спостерігається ототожнювання понять «бюрократичний клас» та «номенклатура». З точки зору автора роботи, основна маса праць цього періоду не внесла принципово нового в осмислення вказаного феномена. Типовим було відтворення ідей, висловлених раніше М. Джіласом і М. Восленським. Приведемо для

прикладу цитату з роботи М. Джіласа: «Там (маються на увазі некомуністичні країни – примітка дисертанта) ми бачимо все ж таки чиновників в сучасній державі і сучасній капіталістичній економіці, а тут спостерігаємо щось інше, нове – новий клас» [46, с. 204]. Схожих поглядів дотримувався В. Макаренко, який сформулював положення про те, що партійно-державна бюрократія в СРСР є «новим соціальним (класовим або класовоподібним) утворенням» [91]. Згідно до В. Макаренка, бюрократію відрізняють наступні ознаки: механістичне виконання своїх функцій, використання свого положення для досягнення особистих цілей, ухвалення владних рішень, неможливість її знищення [92, с. 213-214]. Але цей автор, як і інші радянські дослідники, які вивчали цю проблематику, вказував, що неможливість знищення бюрократії характерна тільки для буржуазних країн, тоді як в радянському суспільстві є передумови викорінення цього явища (соціалістична демократія, відсутність приватної власності, тощо). Можна припустити, що ці передумови автор перелічував, дотримуючись традицій наукових публікацій, що існували в той час: необхідною умовою критичної лінії стосовно соціалістичного ладу було ствердження можливості все виправити без корінних змін державного устрою.

Можливо, деяким дисонансом в загальній спрямованості публікацій цього періоду прозвучала думка, висловлена А. Міграняном у 1988 році: «Відсутність демократичних інститутів публічної влади в певні періоди в авторитарно-тоталітарних політичних системах робить харизматичного лідера єдиною ефективною управою на бюрократію» [101, с. 107.]. Вона була сприйнята в тій ситуації майже як замах на принципи демократизації суспільства.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. виникає концепція тоталітарної бюрократії, що є результатом однієї з нечисленних у вітчизняній соціології спроб розвинути деякі положення класичних політологічних і соціологічних теорій. Як початкові теоретичні моделі в даному випадку, очевидно,

виступають теорія тоталітаризму, розроблена Х. Арндт, і теорія бюрократії М. Вебера. Концепція тоталітарної бюрократії покликана здійснити певного роду синтез різних елементів цих теорій. Вона сформульована Ю. М. Давидовим, який висунув ряд положень даної концепції в роботах кінця 80-х – середини 90-х років [42; 43]. У його роботі «Макс Вебер і сучасна теоретична соціологія» концепція тоталітарної бюрократії викладена найбільш послідовно [41].

Аналіз тоталітарної бюрократії Ю.М. Давидов починає з твердження про незадовільність існуючих підходів до осмислення нашої недавньої історії. Але, на жаль, розмова обмежується матеріалом періоду перебудови: справедливо піддаються критиці погляди вітчизняних перебудовних публіцистів, і при цьому не береться до уваги той факт, що роботи цих авторів, як правило, не містили нічого істотно нового в теоретичному плані.

Як затверджує Ю. М. Давидов, в радянському суспільстві склався принципово новий тип бюрократії, який не може бути описаний в рамках соціологічної теорії М. Вебера без зміни деяких положень цієї теорії [41, с. 436]. Припускається, що даний тип бюрократії відрізнявся від «бюрократії традиційних суспільств і раціональної бюрократії індустріально-капіталістичних суспільств» [41, с. 440-441] такими, на думку Ю. М. Давидова, ознаками, як її «повсюдність» і репресивно-каральна орієнтація. Повсюдність полягала в тому, що бюрократичний апарат претендував на управління не тільки всіма сферами суспільного життя, але і міжособистісними відносинами в сім'ї або навіть творчістю. Репресивно-каральна орієнтація була пов'язана з непомірним розростанням апарату насильства, який виступав «ідеальною моделлю» для решти всієї бюрократії. Наявність цих двох ознак, з погляду Ю. М. Давидова, і дозволяла охарактеризувати радянську бюрократію сталінського періоду як тоталітарну.

Перш за все, самі ознаки тоталітарної бюрократії, виділені Ю. М. Давидовим, викликають певні сумніви. Так, навряд чи можна говорити

про те, що радянська бюрократія сталінського періоду дійсно була «усюдисущою». Тоталітарний політичний режим не був в змозі повністю підпорядкувати своєму контролю сферу приватного життя і міжособистісних стосунків. Теза про те, що непомірний розвиток каральних функцій повністю змінив характер всієї бюрократії, також не беззаперечний. Навряд чи навіть в період правління Сталіна всю радянську бюрократію відрізняла репресивно-каральна орієнтація.

Залишається без відповіді і питання про те, як співвідноситься концепція тоталітарної бюрократії з теорією М. Вебера. Які елементи ідеально-типової моделі раціональної бюрократії можуть бути включені в тоталітарну модель. Ідеальний тип раціональної бюрократії є лише одним з елементів загальної теорії бюрократії Вебера, хоча і найважливішим. Для адекватного розуміння цієї теорії необхідно звернутися до понять патримоніалізму і патримоніальної бюрократії. У політичній соціології Вебера патримоніалізм виступає як одна з форм традиційного панування. Особливістю цієї форми, що відрізняє її від патріархату, є наявність у розпорядженні пана підлеглих особисто йому військових формувань і апарату чиновників, що дозволяє йому у відомих межах не зважати на вимоги традиції. М. Вебер розглядає патримоніальне чиновництво і раціональну бюрократію як два у багатьох відношеннях протилежних типи, але не проводить між ними різкої межі, відзначаючи, що «витоки справжньої бюрократії можуть бути знайдені всюди в досить нескладних формах патримоніального управління» [200, s. 686].

На відміну від чисто традиційних управлінських структур патримоніальна бюрократія містить і деякі раціональні елементи. При чисто традиційному пануванні управлінський персонал повністю позбавлений таких рис бюрократичної адміністрації, як чітке розмежування повноважень чиновників, раціональна ієрархія посад, призначення на посаду на основі добровільного контракту, спеціальна підготовка як умова заняття посади і

регулярна грошова платня [200, s. 131]. Але деякі з цих рис можуть бути присутніми в патримоніальній бюрократії. В той же час М. Вебер не приводить повного переліку ознак патримоніальної бюрократії.

Особливістю патримоніального управління виступає також особистий, а не формально-правовий характер відносин влади. Згідно М. Веберу, патримоніального чиновника відрізняє перш за все особиста відданість правителю [200, s. 598]. Накази пана в такій структурі влади більш значущі, ніж формальні правила. Патримоніальну бюрократію характеризує і тенденція до привласнення чиновниками своїх посад і пов'язаних з ними привілеїв. Повна апропріація посад властива пануванню станового типу, яке не є бюрократичним. В умовах централізованого патримоніального режиму правитель, як правило, має можливість протидіяти цій тенденції, зокрема шляхом періодичних «чищень» адміністративного апарату.

Поняття патримоніальної бюрократії використовувалося в одній з праць П. П. Гайденка і Ю. М. Давидова, де наголошувався ірраціональний характер управлінських структур цього типу [27]. Проте надалі Ю. М. Давидов вважає за краще говорити про «традиційну» або «авторитарну» бюрократію. Із його точки зору, суть сталінської системи неможливо зрозуміти, відправляючись від історичних асоціацій з традиційними політичними режимами, а які-небудь аналогії між сталінізмом і російським абсолютизмом зовсім неправомірні [41]. Дійсно, аналогії між сталінською бюрократією і конкретними прикладами адміністративних структур традиційних суспільств в даному випадку недоречні. Але зіставлення радянського бюрократичного апарату з веберовською моделлю, одним з елементів якої є поняття патримоніальної бюрократії, було б корисним.

Перш за все потрібно визначити, який був характер відносин між Сталіним і його управлінським апаратом, чи були ці відносини особистими або формально-правовими. Можна пригадати про те, що в очах свого найближчого оточення Сталін виступав не лідером партії і держави, а

«Господарем». Накази вождя володіли безумовним пріоритетом перед будь-якими формальними нормами. При цьому партійні функціонери повинні були в першу чергу демонструвати відданість особисто товаришеві Сталіну, а не компетентність або ділові якості. Сталінський режим відповідає веберовському опису патримоніалізму навіть в деяких найдрібніших деталях, наприклад: згідно Веберу, місце того або іншого чиновника за столом правителя.

У радянській бюрократії післясталінського періоду також видно патримоніальні риси – перш за все, корупція і персоналізація влади, у тому числі і на регіональному рівні. Ю. М. Давидов, аналізуючи особливості радянських управлінських структур того часу, відзначає, що в цей період «місцеве начальство явно починало претендувати на статус діадохів часів розпаду імперії Олександра Великого» [41, с. 462]. З погляду Ю. М. Давидова, історичні аналогії все-таки можуть бути правомірними. Проте і в даному випадку слід було звернутися не до історичних паралелей, а до веберовської теоретичної моделі. Можливо, концепція тоталітарної бюрократії може бути інтегрована у веберовську теоретичну модель. Альтернативним варіантом було б використання поняття патримоніальної бюрократії.

Отже, виходячи з проведеного аналізу, основна проблема, з якою стикається концепція тоталітарної бюрократії, полягає в тому, що ця концепція прагне об'єднати елементи двох істотно різних теорій. У теорії тоталітаризму Х. Арндт бюрократія описується як атомізована і повністю підпорядкована волі вождя [2]. Такий підхід був би абсолютно неприйнятний для М. Вебера, який в своїй політичній соціології центральну увагу приділяв проблемі влади бюрократичного апарату [200, s. 572]. Аналіз радянської бюрократії, зроблений Ю. М. Давидовим, більшою мірою спирається на теорію тоталітаризму Х. Арндт, ніж на веберовську теорію бюрократії, що значно зменшує евристичну цінність його концепції.

Інші дослідники зосереджувалися на вивченні номенклатури в якості панівного класу радянського суспільства. У радянському суспільствознавстві було прийнято наступне визначення: «Номенклатура – це перелік найбільш важливих посад, кандидатури на яких заздалегідь розглядаються, рекомендуються і затверджуються даним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії і так далі). Звільняються від роботи особи, що входять в номенклатуру партійного комітету, також лише з його згоди. У номенклатуру включаються працівники, що знаходяться на ключових постах» [131].

Пізніше у науковій літературі склався ряд підходів до визначення поняття «номенклатура». Роботи з даної проблеми можна розбити на чотири основні групи.

До першої групи слід віднести роботи, в яких розкрита проблема суті і змісту номенклатури як різновиду класу в соціальній структурі суспільства [25; 46]. Згідно концепції Джіласа, після перемоги соціалістичної революції апарат компартії перетворюється на новий правлячий клас. Цей клас партійної бюрократії монополізує владу в державі. Провівши націоналізацію, він привласнює собі всю державну власність. В результаті новоявлений господар всіх знарядь і засобів виробництва – новий клас стає класом експлуататорів, зневажає всі норми людської моралі, підтримує свою диктатуру методами терору і тотального ідеологічного контролю.

Схожі ідеї висловлював академік А. Д. Сахаров: «Хоча відповідні соціологічні дослідження в країні або не проводяться, або засекречені, але можна стверджувати, що вже в 20-і – 30-і роки і остаточно в післявоєнні роки в нашій країні сформувався і виділився особливий партійно-бюрократичний прошарок – «номенклатура», як вони себе самі називають, «новий клас», як їх назвав Джілас» [164].

Згідно М. Восленському, «номенклатура здійснює в першу чергу саме політичне керівництво суспільством, а керівництво матеріальним

виробництвом є для неї вже другим завданням. Політичне управління – найбільш істотна функція номенклатури. Головне в номенклатурі – влада. Не власність, а влада. Буржуазія – клас імуцій, а тому пануючий. Номенклатура – клас пануючий, а тому імуцій» [25, с. 112, 113]. Номенклатура володіє монополією на ухвалення як політичних питань, так і питань, що стосуються економічної, культурної і інших сфер життя суспільства. На підставі таких критеріїв, як приналежність до партійного органу, що ухвалює рішення, приналежність до вищестоящого партійного органу, що санкціонує ухвалення рішення, і залежно від характеру посади, номенклатура поділяється на:

- основну (яка безпосередньо бере участь в ухваленні рішень) і обліково-контрольну (яка погоджується і підтримує ухвалені рішення);
- штатну (особи, призначені на штатні посади в управлінському апараті) і виборну (особи, затверджені або рекомендовані на «виборну» посаду). Причому, згідно М. Восленському, виборна номенклатура, на відміну від штатної, є тимчасовою і не пов'язаною із здійсненням влади.

Аналогічних поглядів дотримувався С. Андрєєв, який вважав, що «реальна влада сьогодні знаходиться в руках нового класу» – виробничо-управлінського апарату [1].

Серед послідовників даного підходу можна виділити роботи Г. Ашина, Р. Мухаєва, Р. Сакви та інших [6, с. 62; 110, с. 105; 162]. Проте, на думку Л. Семенникової, номенклатуру не можна охарактеризувати як клас, оскільки вона не мала приватної власності. Але з цим не можна погодитися, пригадавши визначення класів, що дається класиками марксизму-ленінізму: «Класами називаються великі групи людей, що розрізняються за їх місцем в історично певній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (переважно закріпленим і оформленим в законах) до засобів виробництва, за їх роллю в громадській організації праці, а отже, за способами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яку вони мають в своєму розпорядженні. Класи – це такі групи людей, з яких одна може собі

привласнювати працю іншої, завдяки відмінності їх місця в певному устрої суспільного господарства» [87]. До того ж, приватної власності у номенклатури не було «де-юре», тоді як «де-факто» вона мала в розпорядженні значну частину державної власності.

Другу групу складають джерела, які визначають поняття «номенклатура» як різновид еліт, що сформувалися в радянській державі. Серед прихильників даного підходу можна виділити роботи В. Пастухова, а також ряду вітчизняних політологів, які виділяють радянську номенклатурну еліту, розділяючи цю точку зору [132]. Проте з ними не погоджується ряд вітчизняних і зарубіжних дослідників, таких як В. І. Толстих, О. В. Криштановська та ін. [80, с. 24; 175].

Становлення радянської номенклатури, на їх думку, за часом співпало з етапом сталінського панування. Для владних структур це період жорсткої, без ясних формальних правил боротьби за посади. Представники політичних еліт відносилися до своєї посади як до власності, вони робили все необхідне, щоб зберегти її і по можливості передати по спадку, що приводило до старіння еліти. Пізніше, під час «застою» остаточно формується структура радянського правлячого прошарку. Володіння владою розглядається як необхідна умова для користування частиною державної власності. Внаслідок цього радянська номенклатура намагається змінити суспільний лад в своїх інтересах. Цей чинник більш помітним став за часів М. С. Горбачова.

До третьої групи досліджень відносяться роботи, що визначають номенклатуру у вигляді бюрократичної організації. Дану позицію розділяють В. Макаренко, В. Нефедов, колективи авторів у ряді навчальних посібників для вищих учбових закладів та ін. [40; 91, с. 7; 114, с. 79]. Так, згідно цієї позиції, після перемоги пролетарської революції комуністичний партійний апарат перетворюється на новий правлячий клас партійної бюрократії. Даний клас монополізує владу в суспільстві, потім привласнює державну власність і стає класом експлуататорів, підтримуючи свою диктаторську владу методами

контролю. Колишні революціонери, що вимагали демократичних свобод, отримавши владу в свої руки, перетворюються в реакційний прошарок, що пригнічує будь-яку свободу. Радянський тип правління вважає за основне завдання раціоналізацію соціального життя, тобто перетворення суспільства на розумних початках, підпорядкування суспільних процесів управлінню і контролю. Ідея розумного початку стає основою бюрократичного типу правління, тому що утілювати владу доводиться бюрократичному апарату. Становлення, розвиток і трансформація радянської бюрократії, згідно цього підходу, є еволюцією політико-бюрократичної системи управління.

Помилки в політиці і економіці, викликані спробами швидко вирішити ідеологічні завдання, примушували вищий правлячий прошарок ще більше спиратися на бюрократію в надії виправити положення. Тому державні завдання зводилися не до канцелярії, впорядкованої структури законів і розпоряджень, а до свавілля, всупереч канцелярії. Всі складні соціальні проблеми вирішувалися шляхом створення нових організацій і реорганізації старих для здійснення бюрократичних рішень. Як підкреслює А. В. Макарін, «новий поштовх свого розвитку бюрократична система правління отримала в 30-і роки ХХ в., бюрократія стає одним з надійних джерел раціоналізації суспільного життя» [93]. У правлячому прошарку комуністи почали являти собою ієрархічно централізовану систему під керівництвом Політбюро, «колективного органу влади», що підбирався за принципом особистої відданості. Важливу роль почали грати партійні комітети, що є ще однією особливістю радянської бюрократичної системи управління. Партійні органи фактично здійснювали владні функції, не несучи реальної відповідальності за свої дії перед законом і судом. Вони формально здійснювали владні функції через членів партії, для яких партійні рішення були обов'язковими для виконання під загрозою виключення з лав партії з подальшими організаційними висновками. У даних умовах формувався новий правлячий прошарок, названий «номенклатурою» і представлений верхніми

структурами партійного і державного апарату, чинами силових органів, господарськими керівниками. Даний прошарок спирався на ієрархію партійних і адміністративних груп на різних рівнях.

Четверта група, представлена великою різноманітністю трактувань, які взаємодоповнюють одне одного. Тут номенклатура виступає і як система обліку і розподілу відповідальних працівників, і як спосіб структуралізації суспільства; і як інститут; і як специфічна форма безпосередньої організації кадрової роботи, і як форма інституалізації політичного класу [80, с. 117; 109; 117; 195, с. 133].

Отже, більшість дослідників використовують поняття «номенклатура» та «бюрократичний клас» стосовно радянської правлячої верхівки як взаємозамінні, а часто і синонімічні. Радянська номенклатура і бюрократія за своїми сутнісними характеристиками є ідентичними. Різниця в використанні цих понять в радянському суспільствознавстві полягала в тому, що при вивченні і соціалістичного, і зарубіжного суспільства використовувався термін «бюрократичний клас», тоді як поняття «номенклатура» є суто вітчизняним винаходом, що використовувався переважно з негативним підтекстом при вивченні соціалістичного суспільства. Тобто можна дійти висновку, що номенклатура є окремим видом бюрократії, притаманним саме радянському суспільству.

Разом з тим, при всьому різноманітті підходів до визначення, беззаперечним, на думку автора роботи, є представлення номенклатури в ролі певного механізму інституалізації політичної влади, певних «правил», за якими відбувається проникнення у владу (інкорпорація), знаходження при владі (ротація) і вихід з влади (екскорпорація), тобто мобільності номенклатури.

Процес інкорпорації влади в СРСР виявлявся як у формі виборів, так і призначень. Безпосередньо механізм інкорпорації номенклатури був сукупністю формалізованих процедур і неформальних правил, регулюючих

процеси проникнення в систему кандидатів на номенклатурні посади. У практиці механізм інкорпорації номенклатури формалізувався за допомогою трьох основних принципів:

- 1) підбору і розстановки кадрів;
- 2) висунення кадрів;
- 3) перекидання (мобілізації) кадрів.

Характеризуючи механізми внутрішньої ротації номенклатури, відзначимо, що одним з принципів номенклатурної кар'єри була зміна сфери діяльності. У брежньовський період склалося декілька типів номенклатурної кар'єри: партійно-господарська, комсомольсько-партійна, радянсько-партійна, партійно-дипломатична.

Численні дослідження процесів ненасильницької ротації номенклатури свідчать про те, що посадова особа, яка одного разу висувалася на відповідальний пост, вже з цього круга не виходила, а «подорожувала» на різних рівнях управління – в «колах влади». Проте якщо питання ротації номенклатурних кадрів, вироблюваних при їх згоді і ініціативі, не викликали проблем, то особливої уваги з боку політичної влади вимагали механізми примусової ротації, серед яких основними були:

- «чищення» – силовий спосіб ротації номенклатурних кадрів;
- реорганізації партійного і державного апарату – «безкровний» спосіб ротації номенклатурних кадрів.

Механізми ескорпорації номенклатури (так само як і інкорпорації) працювали так же системно і налагоджено, з високим ступенем передбаченості, що вселяло упевненість в завтрашньому дні і відчуття власної безпеки. Члени номенклатурного середовища знали, як будувати кар'єру, щоб підніматися вгору, і знали, що чекає їх в старості.

Номенклатура прагнула встановити принцип спадковості, що певною мірою нагадує статус привілейованих станів добуржуазних суспільств. Характерною ознакою номенклатурного правління є також підвищення ролі

особистих, безпосередніх зв'язків, поширення практики фаворитизму та інших квазіінституціональних відносин.

Погоджуючись з тим, що написано про номенклатуру, необхідно водночас зауважити наступне: провідна верства радянського суспільства не завжди була номенклатурою, певний період розвитку цього суспільства вона мала дійсно елітарні якості. Не вдаючись до власних доказів, звернемося до В. Липинського та Д. Донцова, які оцінювали більшовицьку еліту досить високо. Так, В. Липинський вказував, що більшовизм являє собою справжню «аристократичну» диктатуру, до якої з метою відновлення великої Росії приставали найкращі сили із старої аристократії. В жилах цієї аристократії та її вождів, на його думку, «текла кров старого московського служилого дворянства, що за допомогою опричнини і терору врятувало і відновило російську державність за часів Іоанна Грозного, смути, Петра Великого» [88, с. 347].

Д. Донцов теж вважав більшовицьку «партократію» провідною верствою, хоча й дуже відмінною від демократичних еліт. Він називав її «диявольською силою» з незламною вірою, «духом безоглядної комбативності» (войовничості), почуттям свого «апостолату» (історичного покликання), якій демократична верхівка нічого протиставити не змогла. Водночас, порівняно з В. Липинським, Д. Донцов ставився до більшовицько-радянської еліти більш критично. На його думку, більшовики не принесли з собою подолання європейської кризи, не стали «правлячою вищою кастою», не звільнили маси від тиранії й рабства.

І замість ідеї Бога висунули «крайній матеріалізм» – «гробокopatеля суспільності» [49, с. 510]. Але цей критицизм частково обумовлювався оцінкою наслідків більшовизму для справи національної державності, тоді як в Росії, на його думку, вони були зовсім іншими. Тут більшовизм все ж таки виконав функцію й національної ідеї, і призвів до створення еліти, котра зробила все можливе, щоб високо тримати ідеї панівної нації [49, с. 511-512].

Наводячи ці судження Д. Донцова, автор роботи не переслідує мету їх розгляду. Вони є лише підтвердженням елітності певної частини «провідної верстви» радянського суспільства.

Концепція «розвинутого соціалізму» об'єднуючою ідеєю не стала. Вона була сприйнята і управлінською системою, і народом як ідеологічна оболонка чи обґрунтування необхідності повернення до «реального» життя, зняття перешкод для тієї гри «грубих матеріальних інстинктів», потягу до насолоди, привласнення грошей, про які писали і В. Липинський і Д. Донцов. Значною мірою цьому сприяли – як це не дивно – хрущовська «лібералізація» режиму, ліквідація відносно самостійного становища карально-наглядових і контрольних органів, постановка їх на службу номенклатурі та під її контроль. Сам же механізм формування еліти залишився старий – номенклатурний, але відтепер уже в «чистому» вигляді. Без будь-яких зовнішніх «втручань» типу демократичного або репресивного контролю, конкуренції еліт тощо.

Особливо широкі можливості проникнення до номенклатури надавали комсомольські органи. За умов гігантського розростання кількісного складу цей союз молоді втратив риси організації. Його керівні органи зажили самостійним життям. Саме сюди спрямовувався основний потік бажаючих життєвого успіху. Особливо з числа нових «міщан», оскільки освічена і культурна міська молодь намагалася триматися осторонь, шукаючи інших, не пов'язаних із комсомолом, шляхів. Таким чином, комсомольське керівне середовище перетворилося у особливо бездуховну і безпринципну групу. А оскільки саме воно перетворилося на головний «резерв» партійних та інших керівних органів, наслідки не забарилися – еліта перетворилася на чисту номенклатуру.

Необхідно відзначити, що в рамках досліджуваної проблематики практичний інтерес представляють підходи, що розглядають номенклатуру як суб'єкт трансформаційних процесів в пострадянському суспільстві. Зокрема,

представляє інтерес робота Т. Заславської, яка виділяє три основні рівні трансформаційного процесу: «макрорівень», основними суб'єктами якого виступає вище політичне керівництво країни, що визначає «зверху» основні сценарії (варіанти) розвитку країни (найвищі органи ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР); «мікрорівень», основними суб'єктами якого є пересічні громадяни [58, с. 4-15].

Особливої уваги в рамках досліджуваної проблематики заслуговує «мезорівень» трансформаційного процесу, до представників якого, на погляд автора дисертації, можна обґрунтовано віднести номенклатурних працівників, трансформаційна активність яких робила прямий вплив на умови і зміст діяльності помітного числа людей, а також спрямовувала реальне перетворення інституційної системи в тих або інших напрямках.

По суті, представники галузевих («господарських»), регіональних («радянських») і ідеологічних («партійних») номенклатур були основними провідниками ідеолого-телеологічної моделі розвитку – втілення в життя апріорної, ідеологічно збудованої конструкції суспільного життя.

Причому в умовах ерозії ідеологем режиму ліберальними і прагматичними течіями, що спостерігалось в останні десятиліття існування радянської держави, соціалістична і популістська риторика особливо обтяжувала діяльність галузевих (господарських) номенклатур. У зв'язку з чим їх представники займали найбільш активну позицію в спробі трансформації соціально-політичних і економічних реалій, які склалися, при істотному опорі з боку ідеологічних номенклатур. Роз'єднаність номенклатур, відмінність в їх поглядах щодо вибору оптимальної моделі суспільного розвитку, а також небажання політичного керівництва країни до реставрації соціалістичних цінностей, зумовили крах радянського режиму. Причому, роз'єднаність номенклатур відбувалася не тільки на функціональному рівні, але і на клієнтальному рівні, основним елементом якого був клан.

Після розвалу Союзу, «номенклатурний клан» виявився одним з самих організованих, у зв'язку з чим до теперішнього часу продовжує брати участь в конкуренції сценаріїв розвитку сучасних пострадянських країн. В результаті, величезна кадрова спадкоємність в багатьох ключових ланках апарату породила ситуацію, при якій тон в них продовжують задавати особи, вирощені колишньою системою, такі, що не зуміли (чи не хотіли) адаптуватися до вимог, які принципово змінилися. При цьому основним суб'єктом трансформаційних процесів в пострадянських суспільствах, залишається влада, яка традиційно використовує як інструмент трансформацій соціально-політичної системи «управлінський клас», представлений в різні періоди історії, різними соціальними групами. Автор даної роботи згодна з думкою українських науковців, які займаються розробкою цієї проблеми, що у нас існує не політична еліта, а номенклатурна еліта або правлячі політичні групи, що ніяк не можуть позбавитися ознак периферійності.

Спираючись на проведений аналіз робіт, присвячених вивченню питань, що представляють інтерес для даного дослідження, співвідношення понять «бюрократичний клас», «номенклатура» і «політична еліта» стосовно радянського суспільства можна представити наступним чином. Бюрократичний клас – це прошарок управлінців, представники якого мають привілейоване положення, обіймають керівні посади, здатні впливати на прийняття та втілення рішень, що виходять за межі їх службових повноважень, завдяки чому впливають як на особисте положення в соціумі, так і на соціальне і політичне життя району, міста, регіону, країни. Бюрократичний клас характеризується також формальним виконанням своїх прямих функцій, прагненням використовувати своє положення для досягнення влади.

Номенклатура – це верхівка бюрократичного класу, представники якої мають реальну політичну владу, отримують можливість довічно обіймати

керівні посади навіть при професійній невідповідності, ігнорують при прийнятті й виконанні рішень правові основи держави через контроль над правоохоронними та судовими органами, передбачають існування «кругової поруки», передають за спадком приналежність до номенклатурного класу.

Бюрократичний клас та номенклатура є політичною елітою, якщо розглядати її як панівний владний клас. Бюрократичний клас та номенклатура, які на пострадянському просторі проголосили себе політичною елітою, представляють собою певною мірою замкнуту спільноту. Відомо, що замкненість призводить до старіння та ригідності номенклатурних кадрів, отже, як будь-яка система, номенклатурна еліта повинна забезпечити самовідтворення. Через особливості функціонування цієї еліти, вона має специфічні форми і види рекрутування нових членів, які будуть розглянуті в наступному розділі.

Висновки до I розділу

Проведений аналіз ступеня розробки проблеми політичної еліти та вивчення методологічних основ дослідження політичної еліти як наукової категорії, дозволяє дійти наступних висновків.

Сучасна політична наука висунула багато різних, часто протилежних за теоретичним наповненням, інтерпретацій поняття політичної еліти. Визначені основні напрями обґрунтування феномену еліти: ірраціональний (підхід, застосований у філософських науках), харизматичний, біологічний, психологічний, технократичний та історичний. Однак, практично всі дослідники під елітою розуміють порівняно невеликі групи вибраних осіб, яким або притаманні сильна воля та великі знання, або вони обіймають керівне становище в політичній, економічній, військовій чи духовній сферах, або об'єднують обидві риси. Це групи, які, як правило, мають вищий

соціальний статус, певну єдність інтересів і цілей, а також чималі офіційні повноваження, можуть контролювати діяльність усіх ключових інститутів суспільства.

В даному дослідженні в якості найбільш змістовного визначення терміна «політична еліта» використовується дефініція О. І. Крюкова: це відносно стійка, внутрішньо диференційована група осіб, які складають меншу частину суспільства, володіють певними якостями, підготовлені до виконання політико-управлінських функцій, займають певні політичні керівні посади та безпосередньо впливають на прийняття політичних рішень і життєдіяльність суспільства в цілому.

Державам пострадянського простору притаманні процеси трансформації та заміни еліт, прояви непотизму, клієнталізму, трибалізму, вождизму тощо.

Дістало подальшого розвитку обґрунтування положення, що політична еліта в цих країнах підлягає процесам вертикалізації та горизонталізації, що загалом створює певну ієрархізовану структуру боротьби за здобуття, реалізацію та утримання влади.

Розглянуті теорії еліт в класичній і некласичній політологічній традиції дозволяють говорити про множинність трактувань самої еліти, про труднощі виділення критеріїв приналежності до елітних груп і ін.

В рамках класичної політології основними критеріями виділення елітних груп є такі показники: у владних (об'єктивістських) концепціях еліти – посада, об'єм владних повноважень, соціальне положення в суспільстві (інакше кажучи, формальні характеристики високого соціального статусу); в мерітократичних (суб'єктивістських) – особисті якості представників елітних груп.

Недоліки класичних методологічних підходів, а також необхідність розгляду еліт в контексті політичного та соціального розвитку, їх ресурсних

можливостей (тобто політичного потенціалу еліт) вимагає звернення до сучасних неklasичних політологічних теорій вивчення елітних груп.

Неklasичну групу концепцій можна позначити як інтеграційну. Характерними рисами інтеграційних концепцій вивчення еліти є розуміння еліти як суб'єкта діяльності.

Сучасна неklasична елітологія дає визначення еліті як колу осіб, що стратегічно впливають на політичні та соціальні процеси. Еліта формується адекватно політичним і соціальним умовам, що змінюються, а це означає, що критерії елітарності є рухомими в часі і просторі.

У сучасних, неklasичних теоріях еліти відбувається переосмислення традиційних критеріїв еліти, таких як стійка політична позиція в структурі суспільства, організованість і згуртованість елітної групи, внаслідок цього класичні критерії повинні бути доповнені «суб'єктивними».

Якщо розглядати політичну еліту як складаючу меншу частину суспільства, внутрішньо диференційовану, але відносно стійку групу осіб, що володіють певними якостями, підготовлені до виконання політичних функцій, займають певні політичні керівні посади та безпосередньо впливають на прийняття політичних рішень і життєдіяльність суспільства в цілому, то віднести бюрократію та номенклатуру до політичної еліти не представляється можливим, за винятком окремих представників цих прошарків.

Використання визначених методологічних засад дозволило співвіднести поняття «бюрократичний клас», «номенклатура» і «політична еліта», що дало змогу подальшого розвитку положень щодо специфічності форм і видів рекрутування нових членів, що й буде розглянуто в наступному розділі.

РОЗДІЛ II

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПРОЦЕСУ ЕЛІТОУТВОРЕННЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

2.1. Теоретичні засади аналізу способів елітоутворення в стабільних та трансформаційних суспільствах

Швидкий розпад Радянського Союзу призвів до того, що саме номенклатура по суті очолила процес державотворення в більшості колишніх республік Союзу, зокрема в Україні. Саме тому перебудова й «суверенізація» колишніх союзних республік стали «номенклатурними» революціями, процесом звільнення номенклатури від усіляких обмежень для її прагнень до влади та багатства. Саме вона і перетворилася на основу державного апарату, так званої «політичної» та «бізнес-еліти». Пострадянській псевдоеліті притаманні дві основні риси: номенклатурне минуле й походження із села чи невеликого міста. Сучасний український політик, що іменує себе політичною елітою, являє собою симбіоз старої партійної номенклатури і нової протоеліти, яка, в свою чергу, складається з управлінської верхівки, олігархів, лідерів провідних політичних партій. Причому пострадянський політик меншою мірою успадкував такі чесноти старої номенклатури як, скажімо, державницьке мислення, ретельність, сумлінність і значно більшою мірою – такі її негативні риси, як кар'єризм, чиношанування, прагнення задовольняти поперед усе свої особисті потреби за рахунок суспільства, оточувати себе всілякими привілеями, схильність до виконання будь-яких вказівок «згори». Водночас він отримав практично необмежені можливості для задоволення своїх «інстинктів примітивного матеріалізму» за рахунок пограбування країни й обкрадання народу, елітою якого себе вважає. Якщо раніше головною мотивацією державної служби було передусім прагнення

реалізувати свої політичні амбіції або громадські якості, то нині – матеріальне збагачення, адже в сучасній Україні за нових політичних і економічних реалій, мабуть, жодна з професій не забезпечує таких прибутків, як «служіння українському народові».

Український політикум не може зватися елітою насамперед тому, що він вкрай неефективно виконує функції організатора «продуктивної праці» народу. Він, за словами президента Українського центру розвитку зовнішньоекономічних зв'язків О. Пінчука, «не відповідає ані ступеню розвитку самого суспільства, ані тим викликам, які кидає нам світ, що стрімко розвивається» [139]. З цим пов'язується і слабкість сьогоденної «номенклатурної буржуазії» в сенсі її нездатності адекватно реагувати на виклики часу й відповідним чином організувати народ на пристосування до них. Ця верства не спромоглася створити ані захоплюючої ідеї, ані «плану» організації суспільного життя.

Вітчизняний політичний істеблішмент повністю нехтує громадською думкою. Еліта ж має йти попереду нації, а не тягнути її примусово в бік, що протилежний від бажань більшості людей.

Пострадянська «умовна еліта» не відрізняється видатними інтелектуальними здібностями й освітнім рівнем. Нерідко представники її старшої генерації отримали у радянських вузах досить умовну освіту, оскільки, перебуваючи у складі «активу», вже тоді навчилися цим користуватися, отримуючи завдяки посадам «відмінні» оцінки. Сьогодні ж, мабуть, інтуїтивно усвідомлюючи свою «неповноцінність», невідповідність інтелектуальному критерію елітарності, вони без зайвої сором'язливості вже купують кандидатські й навіть докторські дисертації, отримують незаслужені вчені ступені й наукові звання.

Щодо морально-психологічних якостей осіб, що ввійшли до вітчизняного політикуму, то достатньо відмітити наступне: політичні уподобання, як відомо кожному, давно стали для багатьох з них засобом

особистого збагачення, а політична зрада розглядається ними як прояв політичної гнучкості. Можна лише зауважити, що судження про нібито заміну «елітою» колишніх ідеалів на нові – ліберально-буржуазні чи демократичні, про що інколи йдеться в публікаціях, не мають достатніх підстав. Справа в тому, що й у минулому переважна більшість партійно-радянської, а особливо господарської номенклатури, ніякої ідейності не мала. Цим, власне, й пояснюється легкість «карколомних» перемін кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Поняття «еліта», якщо його застосовувати до сучасних можновладців, скоріше, можна вважати проявом їх надмірно високої самооцінки, ніж свідомством суспільного визнання їхніх добродійностей. Проте в пострадянському політикумі час від часу з'являються нові обличчя, до нього приходять нові фігури, що вимагає вивчення питання форм і методів рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі. Звернемося до визначення основних понять, пов'язаних з цією проблематикою, що дозволить потім провести аналіз на матеріалі пострадянських країн.

Як вважає О. В. Гаман-Голутвінова [29], на відміну від професійних елітарних співтовариств, політична еліта є відкритою системою. Доросла людина, що не має спеціальної професійної підготовки, як правило, не може претендувати на місце у відповідній професійній еліті, тоді як круг політичної еліти поповнюється за рахунок осіб різного освітнього, професійного і майнового статусів (а в періоди криз – у тому числі і за рахунок вихідців з маргінальних верств). Головну причину «відкритості» політики, на її погляд, обумовлює фундаментальна ознака даного феномена – універсальність: колізії, що відбуваються тут, є формою виразу не тільки політичних, але також економічних, соціальних, національних, духовних і інших суперечностей. Тому в круг політичної еліти можуть входити особи різних професій, що володіють неоднаковим соціальним, освітнім і іншим статусом.

Одним з механізмів елітоутворення є циркуляція, яка відбувається у двох основних формах: заміна одної еліти іншою та просування не еліти в еліту [76, с. 24].

Американські дослідники Дж. Хіглі та Я. Пакульські виділяють чотири моделі циркуляції еліт як механізму елітоутворення: класична, заміщувальна, репродуктивна, квазізаміщувальна [Цит. за: 96].

Класична циркуляція – це механізм, який Г. Моска і В. Парето пов'язували зі стійким та ефективним правлінням еліти. Рівень циркуляції великий і соціально глибокий (охоплює великі верстви еліти). Цей механізм характеризується еволюційним характером оновлення еліти, він призводить до появи та існування консенсусної еліти. Функціонування цього типу циркуляції є достатнім для заміщення негнучких політичних лідерів особистостями, менш схильними до конфліктів, шляхом їх виключення або підпорядкування політикам, більш орієнтованим на співпрацю. Класична циркуляція забезпечує процес поступових змін в еліті.

Заміщувальна циркуляція, як і класична, характеризується широтою і глибиною, але більш динамічна і здійснюється примусовим шляхом. Типовий випадок – це повалення попередньої еліти і формування нової в результаті революції. У цьому випадку циркуляція визначається боротьбою між старою елітою і контр елітою, яка захоплює владу і відсторонює від неї всіх, хто раніше домінував. Цей спосіб породжує ідеологічну еліту і тоталітарний режим.

Репродуктивна циркуляція – обмежена, поверхнева, поступова та еволюційна. Елітна група відмовляється від старих доктринальних положень або їх значно змінює для того, щоб залишитися при владі. Завдяки таким маневрам, більшості представників еліти вдається зберегти владу і статус. Великих змін немає, але соціальний профіль еліти змінюється. При цьому можлива певна фрагментація еліти. Репродуктивна циркуляція еліти частіше за все формується тоді, коли відбувається дезінтеграція ідеологічної еліти та

її члени утворюють «партію влади», займаючи ключові посади в економіці та інших сферах суспільного життя.

Квазізаміщувальна циркуляція характеризується найменшою обмеженістю змін в еліті, їх раптовим і вимушеним характером. Відбувається поділ еліт, наслідком чого можуть бути перевороти. Незважаючи на різноманітність лідерських стилів, не відбувається кардинальних змін у характері політики, тобто поділ еліти не спричиняє серйозних змін.

Поняття, що характеризує процес залучення нових людей до політичної еліти, називається рекрутуванням.

Система рекрутування – це механізм формування і відтворення еліти, що включає в себе критерії, порядок і коло осіб, які здійснюють відбір. Існує дві основні системи рекрутування еліт: гільдій та антрепренерська (підприємницька) [76, с. 24-29]. У чистому вигляді вони майже не існують. Антрепренерська система переважає у демократичних державах, система гільдій – у країнах адміністративного соціалізму, хоча її елементи часто зустрічаються у економіці та державно-адміністративній сфері західних держав. Специфічними рисами, що характеризують кожен з цих систем є такі: для гільдій – закритість, добір претендентів на вищі щаблі влади основним чином відбувається з нижчих верств самої цієї еліти, шлях на верх може бути тільки поступовим та повільним; високий ступінь інституціалізації процесу добору, наявність багаточисленних інституціональних фільтрів – формальних вимог для займання посадового місця (ними можуть бути партійність, вік, стаж, освіта, характеристика керівництва); невелике коло осіб, що здійснюють добір еліти (селекторат), відносно закриті, куди входять лише члени вищого керівництва; відсутність відкритої конкуренції у призначенні на посади; тенденція до відтворення існуючого типу еліти. Ця система у чистому вигляді призводить до поступової дегенерації еліти. У країнах адміністративного соціалізму система гільдій у рекрутуванні еліт існувала довгий час і набула характеру номенклатурної системи. Цей

закритий тип рекрутування еліти є характерним для традиційного суспільства, а стосовно сучасних політичних систем – для тоталітарних та авторитарних політичних режимів. Цей тип рекрутування звужує соціальну базу і прирікає систему на застій. Остання втрачає здатність до ефективного управління і, по суті, провокує виникнення контреліти, яка за своїми властивостями переважає правлячу. В результаті, незадоволення мас соціальною системою, контреліта використовує для повалення правлячої еліти.

Антрепренерська система протилежна попередній. Її відрізняє відкритість, широкі можливості для представників будь-яких суспільних груп претендувати на зайняття ведучих позицій; невелика кількість формальних вимог, фільтрів; широке коло селекторату, що включає всіх виборців країни; висока конкурентність добору; мінливість складу еліти та важливість для входу в неї особистісних позитивних якостей [9].

Використання кожної з систем може мати неоднозначні наслідки як для самої еліти, так і для суспільства в цілому. Так, система гільдій, з одного боку, формує однорідну еліту, забезпечує передбачуваність і спадкоємність політичного курсу. Але з іншого – її тривале використання призводить до відриву еліти від суспільства до її старіння: бюрократизації, а в результаті – до виродження пануючої групи і втрати нею здатності до управління суспільством. Антрепренерський спосіб рекрутування еліти забезпечує динамізм і гнучкість еліти, більш повну легітимацію її влади. Але у цієї системи є свої недоліки. До найважливіших необхідно віднести: нестійкість внутрішньої структури еліти, можливість виникнення конфліктів між її різними сегментами; часту зміну політичного курсу через відсутність єдності у поглядах різних політиків; ризик популізму, можливість приходу в політику випадкових людей, не стільки компетентних, скільки відомих [194]. Указані способи рекрутування багато в чому є еталонними. Реально не існує ані

чистої антрепренерської системи, ані чистої системи гільдій, тому що немає абсолютно відкритих і абсолютно закритих суспільств.

Також слід зазначити, що не існує однозначної залежності між типом суспільства як системи (відкритий/закритий) і формою елітної ротації: закритість суспільства від зовнішнього світу не є автоматичним свідомством закритого характеру елітного рекрутування. Так, не дивлячись на те, що радянське суспільство було очевидно закритим, процесу елітного рекрутування в ранньорадянський період була властива відкритість в силу дуже інтенсивної ротації еліти з внеелітних прошарків. І, навпаки, відкритість суспільства і плюралістичний характер елітної організації зовсім не стовідсотково гарантують аналогічного характеру елітного рекрутування. М. Марджер на прикладі вивчення особливостей структуризації еліт США показав, що, не дивлячись на плюралізм елітної організації американського суспільства, система рекрутування американської еліти «є мало відкритою для тих, хто має низький соціальний статус». Цей автор описав еліту як систему, склад якої поповнюється з її потенційного пулу. Своєрідний резерв еліти утворюють індивіди, що володіють якостями, які в рамках даної системи визнаються необхідними для лідерства. Між претендентами усередині пулу еліти існує конкуренція, проте найголовніше для них – опинитися в елітному резерві [198].

Механізмами рекрутування політичної еліти, згідно О. В. Гаман-Голутвінової, є принципи висунення в її склад новобранців, що неминуче різняться залежно від суспільного устрою і історичної епохи (такими принципами, поперемінно або синхронно, були кровна спорідненість, спадкоємство, володіння власністю, професійна компетентність, партійна приналежність, особиста відданість, старшинство або вислуга років, протекціонізм, тощо) [29]. І тут слід знову підкреслити, що особливості домінуючих механізмів рекрутування не завжди корелюють як з відкритістю або закритістю суспільства, так і із специфікою елітного рекрутування. Так, в

закритому радянському суспільстві в основному відкрите за своїм характером елітне рекрутування здійснювалося переважно за допомогою закритих механізмів. Цей парадокс, на думку дослідниці, обумовлений тим, що закриті механізми елітного рекрутування були покликані сприяти успішній конкуренції внеелітних прошарків з вихідцями з елітного круга, що володіли в такого роду змаганні очевидними перевагами, з метою забезпечення (в умовах форсованої модернізації) максимальної ефективності управлінського апарату. З цим поясненням можна погодитись тільки стосовно політичної еліти раннього радянського періоду, адже пізніше, рекрутування тяжіло до все більш закритих механізмів.

На думку Ф. М. Рудича, неодмінною умовою успішності процесу рекрутування до політичної еліти на сучасному етапі є наявність в суспільстві середнього класу. Цей клас відзначається властивостями, які дозволяють говорити про його високу живучість всупереч несприятливим умовам: високий, порівняно з іншими прошарками суспільства рівень адаптованості до ринкової економіки, соціальна мобільність і гнучкість в орієнтації на максимальне використання своїх ресурсів, головними з яких є висока якість робочої сили і готовність до подальшого підвищення вартості свого інтелектуального потенціалу [159, с. 20-21]. Саме цей соціальний ресурс прагне зробити своїм помічником правляча еліта в демократичних країнах.

Каналами рекрутування називаються шляхи просування до верхівки політичної ієрархії. Дослідники відносять до основних інституційних каналів такого роду державний апарат, органи місцевого управління, армію, політичні партії, релігійні організації, систему освіти. Домінування того або іншого каналу обумовлене історичними традиціями політичного розвитку, особливостями політичного режиму, тощо. Цікавий матеріал для зіставлення ефективності тих або інших каналів рекрутування еліт в різних країнах дає робота Р. Патнема «Порівняльне дослідження політичних еліт». Р. Патнем показує, що роль політичних партій у формуванні вищих ешелонів влади

значна в парламентських режимах більшості західних країн і в країнах третього світу [199].

Бюрократичний апарат грає роль важливого каналу елітоутворення головним чином в країнах, що розвиваються, проте і в таких розвинених державах, як Німеччина, Японія, Швеція, значна частина вищого ешелону влади зобов'язана своїм положенням у складі політичної еліти саме державній службі. У системі місцевого самоврядування працювали більшість членів парламентів США, Німеччини, Франції, Італії, Австрії. Для політичних систем Великобританії і США в порівняльному відношенні характерні відносно пізня інституціоналізація державної служби як каналу рекрутування політичної еліти і порівняльно слабкий вплив стажу роботи на цьому терені на процес формування вищих ешелонів влади. На пострадянському просторі, навпаки, державна служба традиційно була безперечним, таким, що не має конкурентів, «лідером» серед інших каналів.

Практично у всіх регіонах світу маршрут руху до верхівки політичної ієрархії проходить і через систему освіти, проте у ряді країн (перш за все у Великобританії і Франції) освіта грає таку значущу роль, що різниця між нею і системою елітного рекрутування фактично стирається. На пострадянському просторі освіта не відіграє такого значення при рекрутуванні.

Категорія проникності каналів рекрутування описує способи горизонтального пересування членів політичної еліти в системі різноманітних каналів рекрутування. Дослідження Р. Патнема, Т. Дая і Дж. Пікеринга показують, що США властивий високий ступінь проникності каналів рекрутування [29]. Як правило, вищий ешелон управлінського апарату заповнюється особами з різних сфер бізнесу і освіти, які покидають офіційний Вашингтон після чергових виборів і повертаються до адміністрації, коли головним керівником країни знов стає висуванець від їх партії. Чи не половина представників вищого американського бізнесу в той або інший час працювала на важливих урядових посадах, а кар'єрні успіхи

п'яти з кожних шести урядовців були досягнуті в приватному секторі [199]. Зміни на користь більшої проникності каналів рекрутування відбувалися і в російському суспільстві за часів Б. Єльцина: можна привести немало прикладів входження представників великого бізнесу в структури державної влади (В. Потанін, Б. Березовський та ін.). І навпаки, вищі чиновники, що пішли у відставку, нерідко продовжують кар'єру в системі великого бізнесу. Так, экс-міністр закордонних справ Росії А. Козирев зараз займає пости віце-президента і керівника східноєвропейського підрозділу американської фармацевтичної компанії ICN Pharmaceuticals, Inc.; колишній перший заступник розділу Адміністрації Президента РФ О. Сисуєв працює першим заступником голови ради директорів Альфа-банка, а два колишні високопоставлені співробітники того ж Альфа-банка (В. Сурков і А. Абрамов) були заступниками голови президентської Адміністрації.

Очевидно, що проникність каналів, так само як і ротація політичних еліт в цілому, має тенденцію до збільшення в періоди криз. У спокійні часи темпи ротації сповільнюються.

Слід також наголосити на таких механізмах формування політичної еліти, як вибори та призначення на посаду. Для країн пострадянського простору вибори майже не виконують функції інкорпорації, ротації або екскорпорації еліт. Найбільш поширеним механізмом рекрутування до низових ланок політичної еліти та способом просування до вищих її лав виступає призначення на посаду.

Як зазначає Н. Ф. Селютіна, призначення має три основні відмінності від такого механізму формування еліти, як вибори:

1) перманентність реалізації – здійснюється постійно в будь-який момент в разі потреби, а не один раз на певний період часу, як вибори;

2) суб'єкт здійснення механізму – це державний орган або посадова особа, які призначають державного службовця на цю посаду; на відміну від виборів, де суб'єктом виступає народ;

3) суб'єктивна невизначеність – залежність кар'єри від волі керівника чи установи вищого рівня. Натомість у ході виборів управлінець обирається на певний термін і підставою для припинення його повноважень має бути колективне вираження недовіри [166].

Призначення, як і вибори, є важливим механізмом процесу інкорпорації. За його допомогою відбувається формування адміністративної складової політичної еліти, в тому числі регіонального рівня.

За процедурою здійснення можна виділити два види призначення:

– одноособове, за конкурсом – це коли відбір осіб, які приймаються на роботу до органів державної виконавчої влади, здійснюється за конкурсом і рішення про призначення на посаду приймає одна особа – керівник. Але така процедура залишається поки що «ідеальним конструктором». Як правило, конкурс на посаду проводиться формально, інформація про нього відома та доступна обмеженому колу осіб, більш одного кандидата на посаду не допускається, а отже, унеможлиблюється оновлення політичної еліти а призначення на посаду виступає як закритий канал рекрутування;

– «колегіальне», без конкурсу – коли призначення на посаду здійснюється керівником вищого рівня за поданням органу державної влади чи навпаки призначає орган державної влади за поданням керівника вищого рівня. Ця процедура вже за визначенням є закритою, і за сучасних умов здебільшого виступає засобом розподілу доступу до владних та матеріальних ресурсів найбільш впливових політико-елітних груп.

Наступна фаза соціальної мобільності еліти – це ротація. У випадку призначення на посаду ротація має прояв у всіх своїх напрямках:

– ротація «вгору» – просування кар'єрними сходами, тобто призначення на більш високу посаду;

– горизонтальна ротація – призначення на рівнозначну посаду за соціальним статусом та матеріальним забезпеченням;

– ротація «вниз» – призначення на нищу посаду, але яка входить до переліку елітних, тобто без виходу з елітного прошарку. Наприклад, з голови обласної державної адміністрації (ОДА) на посаду заступника голови ОДА чи на посаду голови районної державної адміністрації.

Зазначимо, що перша форма ротації повинна була б реалізуватися за умови високої кваліфікації та сумлінної праці особи, фактично ж ротація «вгору», як показує досвід призначень на посади в Україні, майже не залежить від професіоналізму та якостей кандидатів на посаду. Просування кар'єрними сходами і відкриття доступу до вищих лав політичної еліти залежить від кланової підтримки, фінансового положення або придатності кандидата на посаду до реалізації особистих інтересів представників певної групи політичної еліти. Горизонтальна ротація в країнах з розвинутою демократією використовується для набуття більшого досвіду й професіоналізму державного службовця, може відбуватися без його згоди на переведення. В Україні ж ця форма ротації використовується як засіб тиску на представників більш низької ланки політично-управлінської еліти, або у випадках, коли правопорушення посадовця набуло огласки, і елітній групі необхідно створити видимість рішучих дій. Ротація «вниз» призначена для застосування в разі некомпетентного виконання працівником своїх службових обов'язків, що з'ясується в ході атестації. По суті ротація «вниз» використовується через вже зазначені для горизонтальної ротації причини.

Екскорпорація може реалізуватися такими шляхами:

1) звільнення з посади за власним бажанням чи за ініціативою керівника або органу влади (останній випадок реалізується після чергових виборів). Отже, на законодавчому рівні закріплено принцип «команди», тобто можливість зміни регіональної політико-адміністративної еліти в разі екскорпорації еліти національного рівня. Ця ситуація сприяє тому, що представники владної еліти будь-якого рівня сконцентровують увагу на задоволенні своїх потреб та цілей, поки вони є при владі, та спрямовують всі

зусилля на утриманні владних повноважень, замість розробки та реалізації шляхів задоволення національних і державних інтересів;

2) ротація «вниз», за умови, що нова посада державного службовця не входить до переліку елітних посад, тобто нове призначення призводить до виходу з лав політичної еліти. Такий тип ексорпорації майже не використовується українською політичною елітою.

Ще одним механізмом ротації еліт виступає діяльність політичних партій. Щоб сформувати сучасну політичну еліту, важливо побудувати механізм відбору, ротації та циркуляції еліти. Тобто потрібен постійний та невинний процес еволюції політичної сфери в цілому, щоб не виникало ситуації консервації політичної діяльності. Ключова роль у цих процесах належить саме політичним партіям.

Перш за все, партія є механізмом постійного зв'язку влади і суспільства через свої первинні організації, які презентують проблеми регіонів і населення на вищому представницькому рівні, і в результаті громадського обговорення впливають на формування ідеології влади та державної політики в цілому.

По-друге, в межах демократичної партійної системи формується конструктивна опозиція, яка має альтернативні шляхи розбудови держави та спроможна за необхідності оновити правлячу еліту. Наголос робимо саме на існуванні конструктивної, системної опозиції, яка не має на меті революційні шляхи розвитку, а володіє реальною можливістю висувати демократичним шляхом своїх лідерів на виборах у будь-які органи самоврядування.

По-третє, з формуванням сталої системи політичних партій відпадає необхідність у тіньових структурах і формах керівництва країною, оскільки всі питання вирішуються за допомогою демократичного обговорення та прозорого механізму демократичних виборів.

В Україні процес активного партієтворення розпочався ще у 1990 році, коли було зареєстровано першу політичну силу – Українську республіканську

партію «Собор». У подальші роки спостерігаємо активну динаміку процесу формування багатопартійності. Якщо протягом 1991-1992 років, за даними Міністерства юстиції України, було створено та зареєстровано дев'ять політичних партій, то на кінець 2000 року ця цифра становила вже 79 партій, а сьогодні в Україні функціонують 179 офіційно зареєстрованих політичних партій [53]. Після внесення змін до Конституції України від 8 грудня 2004 року політичні партії набули особливого значення, адже вони слугують джерелом формування уряду. В результаті дострокових виборів до Верховної Ради України 2007 року виборчий бар'єр подолали п'ять політичних партій та блоків: Партія Регіонів, «Блок Юлії Тимошенко», блок «Наша Україна – Народна Самооборона», Комуністична партія України, «Блок Литвина». Також з 2006 р. політичні партії вперше стали загальнодержавними і структурованими по вертикалі. Вибори до місцевих органів влади проводяться за пропорційною виборчою системою і, таким чином, формується місцеве представництво парламентських партій.

Як вже зазначалося, однією з головних проблем України є формування партійної еліти. Значний вплив на реалізацію функцій політичних партій на сьогоднішній день здійснює глибокий внутрішньоелітний конфлікт, структура та композиція протистояння основних елітних угруповань. Так, політична еліта формується не за рахунок інтелектуальної еліти, а за рахунок осіб, які в силу різних обставин, таких як капітал, зв'язки потрапляють до верхівки партій. Як свідчить досвід проведення минулих виборчих кампаній, добір керівництва – важливий чинник, який визначається коефіцієнтом ефективності партійної діяльності, пропорційної результативності рішень, що приймаються і на рівні партії, і на рівні держави. Ефективна кадрова політика в політичній партії створює умови для формування професійного політичного лідера. Він уміло може користуватися набором способів реалізації суперечностей, удосконалення і гармонізації суспільства. «Щоб досягти успіху на виборах і отримати доступ у парламент, – констатує Ф. М. Рудич, –

партія має діяти якнайпрагматичніше» [160, с. 226]. Саме прагматичність партій приводить до розширення прагнень партійного керівництва взяти під свій контроль і обмежувати втручання рядових членів у внутрішню партійну політику.

Контроль партійної еліти над процесом добору партійного керівництва зберігається, незалежно від формальних заходів, спрямованих на розширення учасників добору. Кадрові зміни гальмуються і тим, що парламентський статус політичних партій відкриває для них доступ до ресурсів, але з тим приводить до політичного конформізму і повної залежності від держави.

Нерівність компетенції керівного партійного апарату і рядових членів пояснюється необхідністю розподілу функціональних обов'язків. Політична партія не може обійтись без такого механізму. З одного боку, цьому сприяє сама пасивність та безініціативність рядових членів, яких можна активізувати тільки за допомогою керівника. З іншого, широка участь членів у кадровій політиці партії обмежує свободу партійного керівництва, зменшує гнучкість та ефективність організації щодо проблем, які потребують негайного вирішення. Як правило, оперативність здійснення внутрішньої політики в партіях зростає напередодні початку виборчого процесу в країні. Але підготовка до виборів стримує процес кадрової ротації в партії і гальмується амбіціями лідерів, їх небажанням розширювати коло «зацікавлених» осіб [190, с. 170].

Українські партії, статус яких якісно змінюється, повинні дедалі частіше замислюватись над відсутністю менеджерського принципу внутрішньопартійного правління, кадрового оновлення, залучення молоді до процесу управління, яке може відбуватися при умові запропонування переконуючих концепцій, розширення спільної участі у прийнятті рішень.

Ситуація ускладнюється й тим, що при незрілому громадянському суспільстві в Україні політичні партії вимушені брати на себе його завдання. Політична партія, щоб вижити, повинна бути мобільною, своєчасно реагувати

на виклики суспільного розвитку. А для цього їй треба залучати професіоналів на постійній основі до роботи в регіональних організаціях. Це повинні бути люди, здатні розуміти завдання центру і ретранслювати їх до електорату. Місцеві партійні організації повинні складатися з невеликої кількості професіоналів і активу, функції якого полягають, з одного боку, в поясненні питань ідеології партії та її позиції, з іншого – у вирішенні конкретних питань господарчого характеру, юридичної допомоги. Сьогодні тільки така схема оперативного реагування здатна збільшити авторитет партії та кількість голосів на виборах.

Принципова відмінність ексکورпорації еліти за сучасних умов від радянської доби полягає в тому, що у Радянському Союзі цей процес був необоротний, тобто якщо особа вийшла з лав політико-адміністративної еліти за віком чи з інших причин, то повернення не передбачалось, було майже неможливим. Такий підхід зараз ще існує в деяких країнах колишнього СРСР, наприклад у Білорусі. Натомість в Україні ексکورпорація може змінюватись і, як правило, змінюється інкорпорацією, що перешкоджає циркуляції еліти, її оновленню, веде до стагнації українського політикуму.

Суспільно-політичний устрій України зазнає системних змін, чим і визначається його перехідний характер. Тому і притаманна організації і функціонуванню політичної системи країни у посттоталітарний період елітарно-управлінська нестійкість. Посттоталітарний розвиток країн СНД характеризується розпадом і трансформацією тоталітарної політичної еліти. Формування нової політичної еліти в посткомуністичних країнах відбувається багато в чому на основі запозичення у старої еліти як управлінських якостей (адаптація та перетікання значної частини колишньої еліти в нову), так і частини колишніх механізмів рекрутування та функціонування політичної еліти; таким чином, процеси та механізми елітоутворення, по суті, лише друга сторона процесів і механізмів дезінтеграції й трансформації тоталітарної політичної еліти.

Можливість і необхідність вивчення власне тоталітарних режимів через призму механізмів формування, функціонування та трансформації політичних еліт базуються на методологічному підході, обґрунтованому Р. Далем: гіпотетична правляча еліта повинна являти собою чітко визначену групу; системоутворюючу роль подібної групи мають підтверджувати приклади найважливіших урядових рішень, в яких її інтереси виявлялися б протидіючими інтересам інших груп суспільства; її інтереси мають постійно превалювати у ключових урядових рішеннях [5].

На думку Дж. П. Ледонна, тривала трагедія колишньої радянської країни полягає в тому, що вона завжди мала не стільки державу, скільки егоїстичний правлячий клас, байдужий до суспільного блага, який ніколи не погоджувався визнавати правила поведінки, що можуть обмежувати його привілеї. Дж. Ледонн підкреслює, що новий правлячий клас формувався за традиційними зразками, це знаходило своє обґрунтування головним чином у тому, що нове правління мало бути підпорядковане завданню швидкого перетворення аграрного суспільства на індустріальне. Зберігається налагоджений порядок, відповідно до якого розвиток суспільства ініціюється та здійснюється владними структурами, що мобілізують населення та не припускають ніяких проявів автономності ані всередині самого правлячого класу, ані в суспільстві в цілому.

Проблема елітних груп безпосередньо пов'язана з проблемою політичної трансформації суспільства. В межах даного дослідження одним з головних є питання про те, як змінились існуючі до цього елітні групи і як вони виникли.

Існує велика кількість підходів і концепцій, які намагаються пояснити цей перехід. Усе це різнобарв'я можна умовно звести до трьох позицій:

- відбулася «революційна» зміна еліт;
- еліти залишились тими ж, лише із зміненими декораціями навколо них;

- процес трансформації еліт ще не закінчився.

На основі досліджень, проведених у країнах Латинської Америки та, меншою мірою, Південної Європи, Дж. Хіглі і Р. Гюнтер розробили власну концепцію переходу еліти від авторитаризму до демократії, основною тенденцією якої вважають трансформацію еліт і політичних режимів від роз'єднаної до консенсусно єдиної еліти. У межах цієї концепції виділяють три ідеальні, або особливо характерні типи еліт:

- «роз'єднана» еліта, визначальними рисами якої є мінімальний рівень ціннісного консенсусу і взаємодії між фракціями еліти в межах існуючих політичних інститутів та необмежена політична боротьба за принципом «політика як війна». Такому типу еліт відповідають нестабільні політичні режими (як демократичні, так і авторитарні);
- «консенсусно єдина еліта», яка характеризується ціннісним консенсусом й інтегральною взаємодією між фракціями еліт відповідно до існуючих політичних інститутів, у рамках яких політичні конфлікти відбуваються за принципом «політика як торг». Цьому типу еліт відповідають стабільні представницькі режими (скажімо, номінально демократичні);
- «ідеологічно єдина еліта», при якій ціннісний консенсус і взаємодія між фракціями еліти в межах діючих політичних інститутів забезпечується домінуванням тієї частини еліти, чия ідеологія визначає характер офіційного політичного курсу. Такому типу еліт відповідають стабільні непередставницькі політичні режими, де навіть при наявності демократичних інститутів відсутня політична конкуренція еліт за підтримку мас [34, с. 80].

У рамках концепції переходу до демократії виділяються дві основні моделі «демократизації»: «пакт» і «конвергенція» еліти [52, с. 72-73]. «Пактом» називається варіант переходу, коли еліта раптово і усвідомлено перебудовує свою структуру та внутрішні взаємовідносини, її нова та стара

частина домовляються про компроміси з надзвичайно важливих питань, прикладом чого є трансформація еліт у Іспанії та Чілі. Передумовою для підписання «пакту», як правило, є загострений конфлікт, під час якого всі фракції або частини еліти зазнають відчутних втрат. Особливістю «пактового» переходу є його короткочасність: еліта або швидко знаходить вихід, виробляючи основні компоненти консенсусу, або не знаходить його взагалі. Іншою особливістю цього варіанту є таємність і замкненість кола учасників «пакту». Головну роль у ньому відіграють актори, пов'язані з попередньою елітою, які прагнуть обійтися без широкого звернення до населення.

«Конвергенція» – процес, який відбувається в умовах перехідного періоду до демократії та пов'язаний з необхідністю мобілізації мас опозиційними фракціями еліти, що перебувають у стадії формування, для досягнення успіху в електоральній гонитві і здійснення коаліційної політики. «Конвергенція» дозволяє старим гравцям, які діють на полі політичної гри, змінювати свої ролі й відкривати шляхи для залучення до гри нових гравців. Про завершення цього процесу свідчить перемога на виборах колишньої дисидентської або периферійної фракції еліти. Як і у випадку «пакту», «конвергенція» еліт призводить до утворення консенсусно єдиної демократії та консолідації демократичного режиму. Різниця між «пактом» і «конвергенцією» полягає в тому, що остання відбувається за рахунок активної участі населення, з'являються численні нові актори. Необхідно зазначити, що, на думку Дж. Хіглі і Р. Гюнтера, «конвергенція» може бути тільки другим кроком демократизації (після «пакту») [52, с. 73] і, крім того, потребує невизначено затяжного проміжку часу. Ці твердження є досить суперечливими і, очевидно, що подібні моделі не можуть повністю пояснити політичні процеси, які відбуваються у суспільному житті перехідних суспільств.

На думку В. Я. Гельмана, в порівняльній історичній перспективі виділяються ще дві моделі елітної трансформації:

- довгострокова – «конвергенція еліт», яка складається під впливом «процесу накопичення», що триває десятиріччями, а інколи сторіччями, і призводить до створення заснованого на порозумінні союзу еліт;
- короткотермінова – «співтовариство еліт»: коли еліти, після непримиренної конфронтації, раптово та усвідомлено реорганізують свої інтереси, домовляючись про компроміси з важливих пунктів розбіжностей [34, с. 80].

Модель «співтовариство еліт» дуже споріднена із моделлю «пакту», про яку ми згадували вище. Пактовий перехід, який базується на компромісах елітних груп (наприклад, щодо норм і правил політичної діяльності), прийнято вважати найефективнішим шляхом до демократії.

Російський дослідник І. Куколев виділяє кілька основних моделей, за допомогою яких можна спробувати розкрити суть трансформації елітних груп.

Модель перша. Зміна потоків. Розглядається кілька змін (хвиль) правлячої еліти. На кожному етапі попередня елітна група висуває на керівництво наступну, а вона, у свою чергу, є політичним «могильником» для тих, хто її висунув.

Модель друга. Політичний капіталізм – найбільш поширена концепція трансформації. В її основу покладено уявлення, що в СРСР існував правлячий клас – партійно-радянська номенклатура. Суть «перебудови» – «конверсія» політичного капіталу в капітал економічний. Клас правлячих у СРСР політиків перетворився на клас власників. Після цього починається зворотний процес – повернення власності у владу.

Модель третя. Бунт економічної еліти (або пробудження регіональних еліт). Специфіка цього підходу – включення у розгляд регіонального аспекту.

«Перебудова» розглядається як бунт проти столичної еліти. «Периферія» просунулася в центр, сформувавши кістяк нової політичної еліти, що забезпечує інтереси еліт економічних.

Модель четверта. Роль контреліти. Модель відображає публічні та соціальні моменти в процесі 80-х – 90-х років. Господарсько-управлінська еліта фактично формувала та направляла владу. Коли політичні рамки виявилися вузькими, господарська еліта у своїй боротьбі проти «партократів» використовувала «контреліту» (інтелігенція, маргінальні прошарки), яка і зруйнувала вищу політичну номенклатуру й привела до влади економічні еліти та номенклатуру другого ешелону, частково злившись з ними, або асимілювавшись у них [82].

На думку О. Мясникова, процес заміни еліт може відбуватися за двома варіантами: «консолідації» та «вічного конфлікту».

«Консолідація» відбувається завдяки формуванню і стабілізації блоку: господарська – державна (політична) – партійна еліта, через встановлення зв'язків і міцних відносин між родинними угрупованнями у всіх трьох секторах. Очевидно, що домінувати і керувати у цьому випадку буде «господарський корпус». Реалізувати це можна лише нечисельною і згуртованою командою на рівні супереліти – наявності фракцій правлячих угруповань у всіх гілках влади та у вертикальних структурах управління державою. Виникне потреба у створенні власних масових політичних організацій чи перетворенні існуючих партій і рухів у правлячі.

Варіант другий – «вічний конфлікт». Правлячі угруповання прагнуть до внутрішньої консолідації і ...розпадатися, шукати підтримки у середовищі господарників, підприємців і ... відмовлятися від укладених угод. Триватиме боротьба за виживання між угрупованнями в еліті; витіснення з еліти представників «неконкурентноспроможних» шарів, які потрапили у верхні ешелони влади; формування ядра політичної еліти із господарників. Перспектива виходу із «вічного конфлікту» залежить не

тільки від результату боротьби між господарською елітою і «новими економічними прошарками», але й від того, коли в еліті з'являться люди нового покоління, які зможуть генерувати ідеї і виробляти стратегію суспільного розвитку, узгоджувати інтереси всього спектру соціально-політичних сил» [111, с. 60].

Детально розглядає процес трансформації політичних еліт на пострадянському просторі А. Д. Пахарєв [135]. На його думку, на зміну колишній партійно-радянській номенклатурі прийшли нові чиновницькі формування, склад яких був представлений особами з різних (часом різновекторних) верств суспільства, що політизувалися. Сформувався своєрідний управлінський конгломерат вихідців з колишніх радянських владних структур, представників нових промислово-фінансових кіл і колишніх політичних опозиціонерів, яких частіше іменували дисидентами. У цих управлінських об'єднаннях колишні радянські чиновники володіли найбільшим професіоналізмом, тобто знаннями і практичними навиками управління суспільством.

Внутрішньополітичне життя пострадянських суспільств розвивалося таким чином, що в новій ситуації пільги і привілеї правлячої еліти постійно збільшувалися, а обов'язки перед державою і суспільством фактично були втрачені. Політична еліта, яка має владні повноваження, фактично одноосібно впливає на виконання найважливіших державних функцій [55].

Як стверджують багато дослідників, в діяльності сучасної політичної еліти реалізуються три основні мети: державна – тобто інтереси того співтовариства, яким політична еліта покликана управляти; партикулярна – загальногрупові інтереси політичної еліти; особиста – інтереси конкретного політика. Безумовно, зміст політичних цілей правлячої політичної еліти може як співпадати, так і розходитися. Розбіжності найвиразніше виявляються в умовах соціально-політичних конфліктів або криз [31]. В Україні, наприклад,

глибоке політичне протистояння (не подолане до цих пір) проявилось в умовах внутрішньополітичної кризи 2004-2009 років.

Сучасна політична наука розглядає ефективність правлячої пострадянської еліти з позицій трьох вимірювань її діяльності.

Найбільш ефективно сучасний політикум діє в реалізації особистих інтересів. Практика корупційного свавілля стала загальноновизнаним фактом в діяльності політичної псевдоеліти на всьому пострадянському просторі.

Ефективність в реалізації корпоративних інтересів політичної еліти визначається збільшенням її чисельності і забезпеченням матеріального змісту управлінського апарату, що і гарантує успіх в роботі.

Ефективність політичної еліти в реалізації інтересів держави може оцінюватися за результатами в соціально-економічній сфері і в забезпеченні конкурентоспроможності країни. Аналіз соціально-економічного положення більшості колишніх радянських республік, зокрема України, свідчить, що політична еліта не виконує свого загальнодержавного призначення, балансуючи в даній сфері життєдіяльності суспільства між кризами і стагнацією.

Сучасна наука політичного елітизму, досліджуючи особливості політикумів пострадянських суспільних систем, визначає їх і як еліту, і як ерзац-еліту. Вважається, що представники правлячої еліти володіють когнітивною складністю мислення, високою варіативністю поведінки і характером установки, що дозволяє приносити країні і народу максимальну користь. Ерзац-еліта має лише окремі риси і властивості, загальні з елітою. Проте у цієї частини правлячої політичної еліти, яка переважає у всіх владних структурах, відсутня підвищена варіативність поведінки. Характер ціннісних орієнтацій цієї псевдоеліти сконцентрований на задоволенні особистих інтересів не зважаючи на суспільну користь, що породило масову корупцію. Задоволення особистих інтересів шляхом корумпованості при

підвищеній здібності до соціальної адаптації робить ерзац-еліту неповноцінним заміником еліти, її соціальним антиподом [21].

«Політична еліта України, що виросла в умовах союзної держави, виявилася здатною вирішувати лише регіональні, але не загальнодержавні проблеми, – відзначає Ф. Рудич. Нинішній етап перехідного періоду характеризується перманентною кризовою ситуацією, яка охоплює політичну, економічну, соціальну і духовну сфери» [158, с. 126].

Особливо має сенс сказати ще про одне явище, яке масово виявляється в діяльності пострадянської еліти. У політології воно отримало назву «хамелеономанії» владних еліт [134]. Причин даному явищу можна назвати декілька. Це і недосконалість політичних систем, і суб'єктивізм у вчинках і поведінці провідних політичних лідерів, і скандальні, не завжди юридично обґрунтовані обвинувачення політичних опонентів; але головна причина, мабуть, корениться в негнотомному бажанні і прагненні зберегтися у влади, зберегти свої привілейовані позиції в суспільстві.

Таким чином, основним чинником оновлення і розвитку політичної еліти в будь-якому суспільстві є система рекрутування як механізм формування і відтворення еліти, що включає в себе критерії, порядок і коло осіб, які здійснюють відбір.

Механізми рекрутування політичної еліти включають принципи висунення в її склад новобранців, що неминуче різняться залежно від суспільного устрою і історичної епохи. Найбільш важливими механізмами формування політичної еліти є вибори та призначення на посаду. Для країн пострадянського простору вибори майже не виконують функції інкорпорації, ротації або ескорпорації еліт. Найбільш поширеним механізмом рекрутування до низових ланок політичної еліти та способом просування до вищих її лав виступає призначення на посаду.

Основними інституційними каналами рекрутування політичної еліти, тобто шляхами просування до верхівки політичної ієрархії, є державний

апарат, органи місцевого управління, армія, політичні партії, релігійні організації, система освіти. Ступінь проникності каналів рекрутування описує способи горизонтального пересування членів політичної еліти в системі різноманітних каналів рекрутування.

2.2. Форми і види рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі

Пострадянський перехід є новою, до цього невідомою політичною зміною в історії, в якій попередню політичну систему замінює не просто більш ліберальна і більш демократична, а колективізована, при цьому централізовано-планова економіка замінюється на ринкову, яка ґрунтується на приватній власності.

У цьому процесі одночасно проявляються оновлюючі реставраційні тенденції. Успішне перетворення означає водночас і побудову демократичної системи, заснованої на визнанні невідчужених громадянських прав. Політичні еліти, які беруть у цьому участь, можна розрізнити по тому, що у своїх прагненнях вони підкреслюють повернення до системи, що передувала комунізму, або перетворення посткомуністичної системи в нові демократії.

Найчастіше під демократизацією розуміють угоду між ворожими фракціями еліти, які вирішили покласти край глибокій політичній кризі. При цьому, як зазначає німецький дослідник У. Хоффман-Ланге, порівняно мало йдеться про специфічні характеристики еліти, що визначає її готовність до введення демократичних інститутів, а також про ступінь елітної трансформації, необхідної для консолідації нової демократії [187]. Еліта відіграє важливу роль у час переходу, і часто питання про те, відбудеться перехід чи ні (і чим закінчиться цей перехід), вирішується у зв'язку з поведінкою еліти.

Важливою проблемою переходу від тоталітарного режиму до демократії, з точки зору елітного підходу, є елітна трансформація. Остання в процесі політичних змін виступає у двох формах.

Перша – циркуляція індивідів – членів еліти на керівних постах у тих політичних інститутах та приватних організаціях, які зберегли свою силу в базисну організаційну структуру у ході зміни режиму. Уряди, парламенти, юридичні органи, збройні сили, політичні партії, мас-медіа прагнуть прилаштуватися до режимних змін шляхом зміни свого керівництва. Друга форма елітної трансформації створена змінами у балансі сил між інститутами та організаціями, а також завдяки формуванню нових організацій. Парламенти, які раніше лише затверджували рішення, які приймала влада, можуть прийняти принципове значення. Правлячі партії можуть припинити своє існування або перетворитися в дрібні групи, у той час як нові партії отримують масову підтримку.

Характеризуючи особливості переходу пострадянських країн до демократичного правління, можна помітити, як він відрізняється від східноєвропейських держав. Так, у польському та угорському переходах домінували переговори; східнонімецькі, чехословацькі та болгарські переходи характеризувалися масовими мобілізаціями без насилля, тоді як переворот у Румунії був викликаний повстаннями, що протікали в насиллі, зіткненнях та вуличних сутичках [Див. детал.: 14].

Формування політичної еліти в Росії, Україні, Білорусі пішло відмінним від Заходу та колишніх країн народної демократії шляхом. До сутнісних характеристик такого переходу можна віднести, по-перше, «перелицювання» колишньої радянської, партійної та комсомольської номенклатури в еліту «демократичну». По-друге, висунення на керівні посади колишніх від КПРС партійних керівників середньої та нижчої ланки при їхньому лояльному ставленні до колишніх перших осіб області, міста, району. Так, Г. Ашин називає форми рекрутування політичних еліт Росії «неономенклатурними»,

підкреслюючи, що окрім представників «політичної еліти до її складу входять і представники економічної та кримінальної еліт» [10]. По-третє, витіснення з органів управління представників гуманітарної інтелігенції, працівників вищої школи і заміна їх здебільшого спеціалістами сільського господарства та інженерно-технічними робітниками. По-четверте, зростання чисельності і поповнення еліти і номенклатури здебільшого за рахунок господарських керівників. По-п'яте, збільшення чисельності та впливу у складі номенклатури вихідців із сільської місцевості. За даними центру О. Розумкова, на початок XXI ст. 87 % української політичної еліти – це вихідці з сільської місцевості [54]. Отже, має місце переважання закритого типу рекрутування політичної еліти з відкритими механізмами та проникністю.

Нинішня індіферентність перехідного українського суспільства співіснує з елітою, яка не відчуває своєї відповідальності перед суспільством і має егоїстичне бажання слугувати виключно своїм корисливим «корпоративним» інтересам. Тож з огляду на цю стратегічну мету, нинішня олігархічна політична еліта культивує образ «одномірної» маси та «відповідальних» поводитирів.

Влада «пострадянської псевдоеліти» спирається на особистий авторитет, безпосередні зв'язки, фаворитизм та інші квазіінституціональні відносини, що перешкоджає створенню здорового соціального організму. Тому процес рекрутування нової політичної еліти має відповідати сучасним демократичним процедурам.

Сучасна українська еліта є досить суперечливим суспільним феноменом. Не можна заперечувати ту значну й активну роль, яку відіграли елітні прошарки українського суспільства на початку становлення України як демократичної держави під час формування її базових інституцій, закладення основ ринкової економіки. Слід зазначити, що роль еліти у трансформаційному суспільстві є дуже важливою темою для України і

ключовою для вирішення сучасних проблем українського суспільства. Одним із ключових сюжетів, які стосуються внутрішньоелітарної динаміки розвитку, – це притаманні кожній державі канали та способи рекрутування в коло представників центральної політичної еліти з числа ефективних «запасних», яких готує і пропонує центру еліта регіональна. Звичайно, необхідно розглядати ступінь відкритості чи закритості відповідних еліт, динаміку чи, навпаки, статичність їх циркуляцій.

Характерною ознакою у цьому питанні стає все більше звуження каналів для просування «на гору» навіть найталановитіших вихідців з окремих українських регіонів. Врешті-решт, відома скарга Президента на коротку «лаву запасних» при прийнятті кадрових рішень щодо вакансій у центральних та регіональних органах виконавчої влади теж демонструє, що кадровий потенціал політичного істеблішменту України обмежений.

Р. В. Балабан [11, с. 82-84] виділяє наступні моделі рекрутування до політичної еліти в сучасній Україні:

1. Теоретичний підхід, коли в перші ряди політичних партій включають відомі постаті. Як правило, ці постаті не мають нічого спільного з політично-партійною діяльністю. А як продемонстрував досвід, нові запрошені часто зраджували партійну структуру, оскільки не вважали її своєю, не були її вихованцями, а, зрештою, вважали, що скоріше партійна структура зобов'язана їм, аніж навпаки.

2. Клановий підхід. В умовах відсутності соціальної роботи з виховання еліти ряд партійно-політичних суб'єктів фізично не мали кадрового потенціалу, а тому до списку запрошувалися всі знайомі «управляючого» формуванням списку. В таких умовах використовується термін «управляючого», оскільки термін «лідер» не може бути застосований по суті. Так виникли списки, в яких вагому частину складають родичі, знайомі, тощо. Здавалося, що така модель могла бути максимально стабільною і забезпечувати найвищий рівень дисциплінованості. Разом з тим, брак

партійно-політичної роботи членів списку і те, що родинні зв'язки не гарантують єдності поглядів, нівелював можливі переваги.

3. Фінансовий підхід. Зазвичай він був присутній під час формування усіх списків. Суть його полягала у запрошенні до списку заможних осіб або їх представників, що мало на увазі використання їх як фінансових джерел. На різних рівнях використовувалася така модель, яка залежно від мотивації запрошення приводила до різних наслідків. Найпримітивніший варіант, коли особа входила до партійного списку, а отже, до низових ланок політичної еліти за певну суму. Тут відсутня мотивація, традиція зв'язків, тощо. А тому варіант спрацював як розривний, що нищив еліту із середини для подальшої політичної роботи, оскільки такий політичний персонаж не сприймав партійну структуру як колективний суб'єкт – носія ідеології, а лише як інструмент власної комбінації, а тому вважав себе нічим не зобов'язаним партійній структурі. Безумовно, що наявні варіанти використання своїх «фінансових мішків», які відрізнялися значно тривалішими зв'язками з партійною структурою, можливо, були близькі ідейно, але основне – вбачали подальшу перспективу, а тому були більш зважені у діях.

Зміна виборчої системи в Україні привела до того, що місцеві представницькі органи стали більшою мірою «зациклені» на центр формування списку, ніж на суспільні потреби і їх реалізацію. Разом з тим, було простимульовано появу дрібного прошарку партійців, які увійшли до низових органів влади виключно завдяки належності до партійних структур. Такі особи, що досить спонтанно з'явилися на політичній карті, не усвідомлюють своєї відповідальності і не стали функціональною, а й зрештою політичною елітою.

Жоден з суб'єктів політичної еліти не витримує стандартів демократичних інститутів, оскільки вони не функціонували. Поява дискусії в партії все ще сприймається як конфлікт, а для існуючого лідера – як загроза, хоча в перспективі конкуренція всередині партії приведе саме до того, що в її

лавах формуватиметься потенціал лідерів. Сьогодні організаційна модель партій: «один осередок – один лідер» – без альтернативи. Тому потенційна, політична еліта України не має кадрових джерел живлення. Не працює інститут виховання і вирощування еліти як потенціалу політичного класу.

Кулуарний характер рекрутування новобранців на полі політичних битв викликає необхідність обговорення питання, як формується в Україні та інших пострадянських країнах мандат влади.

Процеси формування та зміни еліт у суспільстві у науковому аналізі розглядаються через систему понять та категорій. До них належить – «рекрутація», «репродукція», «циркуляція». Ці поняття вже розглядалися вище, отже перейдемо до аналізу особливостей рекрутування на пострадянському просторі.

У стабільних політичних системах рекрутування еліти відбувається відповідно до ретельно розроблених процедур, у результаті чого персональний склад еліти з більшою чи меншою періодичністю оновлюється, а саме політична структура залишається значною мірою незмінною.

По-іншому складається справа в умовах крутого розлому політичної системи в періоди політичної нестабільності. За цих умов відбувається трансформація або зміна еліт: люди, що займають ключові позиції в політичному управлінні, втрачають свої пости, виникає багато вакансій, які заповнюються з порушенням звичайних рутинних норм. Суспільство, як правило, завжди має багато охочих зайняти елітні позиції. Це стимулюється вищим статусом управлінської діяльності, престижем.

У процесі рекрутування політичної еліти найважливіші моменти – широта її соціальної бази, коло осіб, що відбирають еліту (селекторат), врешті, процедура механізми відбору, співвідношення нової та старої еліти. Останнє питання має кілька аспектів. По-перше, воно завжди залишається проблемою – і в стабільному, і в нестабільному суспільствах. Цей аспект проявляється як проблема циркуляції еліти. У свою чергу, циркуляцію еліти

можна розглядати як заміну однієї еліти іншою, і як просування з нееліти в еліту. По-друге, в реальному житті непросто знайти межу між старою і новою елітою. Адже відбуваються процеси не лише заміни еліти, але і її трансформації. У свою чергу, трансформація еліти відбувається у двох варіантах. Перший полягає в тому, що деякі організації самі по собі змінюються слабо. Вони лише змінюють свою верхівку – керівний склад, а всі інші елементи організації залишаються без змін. Другий варіант полягає в тому, що трансформація еліти відбувається шляхом перерозподілу функцій між організаціями, що існували, а також між тими організаціями, що існували, і тими, що утворилися. Так, У. Хоффман-Ланге відзначає, що вивчення елітної трансформації, результатів зміни режиму передбачає виділення обох аспектів. Оскільки можливо, що старі організації поповнюються новими елітами, а нові організації – старими елітами, доцільно аналізувати старі і нові інституціональні структури, а також циркуляцію еліт та їх соціальні й установочні характеристики [187].

Проте циркуляцію не можна розглядати лише як позитивний процес, а репродукцію еліт – як негативний. Справді, коли в суспільстві відбувається лише репродукція еліти, то це веде до монополізації влади, до застою, до погіршення якості еліти. Але й постійна циркуляція призводить до розпорошення еліти, порушення спадковості, значить і до втрати багатьох необхідних для управління суспільством рис.

Циркуляція еліт може відбуватися у двох формах: по-перше, шляхом зміни одних елітних груп іншими; по-друге, у вигляді заміни еліти неелітою (як це було, наприклад, у перші роки радянської влади та частково після проголошення незалежності України).

В Росії до сьогодні та Киргизстані до подій 24 березня 2005 року спостерігається переважно репродукція еліт. Так, серед характерних рис процесу репродукції еліт в період правління президентів В. Путіна (а потім і В. Медведєва) та А. Акаєва були наступні:

- формування партій влади «Єдина Росія» (на етапі формування лідери – представники адміністративної вертикалі, зараз – колишній президент Росії В. Путін) та «Алга, Киргизстан!» (лідер – дочка президента), для яких характерна жорстка адміністративна вертикаль, використання адміністративного ресурсу, тощо;
- клановість в Росії та сімейність за часів Б. Єльцина в Росії та протягом всього пострадянського періоду в Киргизстані – найбільш наближений круг з якнайповнішою концентрацією економічних, політичних, адміністративних і інших ресурсів;
- повернення до регіональним закритим формам рекрутування (не легітимним в самих елітних кругах (не обов'язково владних), що суперечать формально проголошеним демократичним принципам, підміняють основний канал елітної вибірки – демократичні вибори);
- тенденція зміцнення позицій номенклатурної бюрократії (ключові позиції оточення президента і верхнього ешелону влади знов почали розподілятися між представниками старої управлінської когорти, відтіснивши на периферію представників нової хвилі російської та киргизської політики);
- кадрова ротація управлінців верхніх ешелонів влади, наближених топ-менеджерів (ротація губернаторів областей за своєю закритою ротаційною закономірністю досить прогнозована, одні і ті ж люди по черзі займають пости губернаторів, віце- і просто міністрів, послів, тощо);
- найбільш діяльним органом реального управління в країні є адміністрації президентів Росії та КР (ієрархічна елітна піраміда, що має можливість виробити за два електоральні періоди свої більшою мірою кулуарні, закриті традиції і способи рекрутування).

Зараз процеси рекрутування в Киргизстані більш схожі з українськими, які докладніше будуть розглянуті нижче.

Особливості елітоутворення в Казахстані пострадянського періоду наступні:

- закритість і величезна дистанційованість (економічна, політична, інформаційна і ментальна) від населення;
- еліта функціонує в рамках строгої ієрархії, де нерідко поняття професіоналізму відтісняється і замінюється поняттями особистої відданості і кровної спорідненості. У меншій мірі це характерно для бізнес-еліти;
- правляча еліта не є монолітною, навпаки, вона перебуває в стані перманентних суперечностей, унаслідок чого усередині неї утворюються різноманітні блоки на основі співпадаючих інтересів і поточної кон'юнктури;
- основна боротьба в середовищі еліти йде не за право розповсюдити свої ідеали на державний і суспільний розвиток, а за право розповсюдити свій вплив на розділ держави і решту елітних угруповань, і вже за допомогою цього – на державний і суспільний розвиток;
- гарантом стабільності усередині політичної еліти є лише президент країни.

Для характеристики форм та видів рекрутування в Республіці Беларусь звернемося до відмінних рис політичної еліти цієї країни, які виділив І. Рассолов [153]:

1. Ідеологічна робота ведеться на всіх поверхах владної вертикалі. Впродовж багатьох років ідеологічним напрямом активно займався перший заступник розділу адміністрації президента, що само по собі говорить про важливість цього питання для білоруської держави. На багатьох засіданнях і навіть на селекторних нарадах, які регулярно проводяться в прямому ефірі, керівники багато разів віщають на всю країну, як йде справа з ідеологією, і навіть публічно дають вказівки,

як потрібно освітлювати ту або іншу подію. Отже, рекрутування йде за принципом ідеологічної лояльності та надійності кандидата.

2. Призначення на посаді в партії влади в переважній більшості випадків відбувається за принципом особистої відданості і виходячи з особистих особливостей характеру того або іншого чиновника. Нерідко вищі посадові пости займають вихідці із старої радянської номенклатури. «Колишні» лояльні чиновники, викинуті з партії влади, за рідкісним виключенням не можуть знайти собі застосування. Разом з тим, як позитивне явище необхідно відзначити в органах влади і в центрі, і на місцях відсутність клановості.
3. У республіці склалася унікальна система розподілу ресурсів. Це, перш за все, полягає в їх централізації, існуванні до цих пір планового господарства старого типу з одночасним придушенням приватної ініціативи, підприємництва. Укорінявся режим, який з'єднав в своїх руках як адміністративну, так і фінансово-економічну владу. Приватизаційні програми знаходяться в замороженому стані. Таким чином, мотивом для просування до верхівки політичної еліти виступає можливість отримати владу як засіб забезпечення особистої фінансової стабільності.
4. Непрозорість бюджету і використання пізньорадянських методів управління в економіці. Планова система розподілу, всілякі звітності, величезна кількість контролюючих один одного органів, як правило, ґрунтуються на приписах і фальсифікаціях. З цієї причини постраждав уряд Геннадія Новицького, який публічно вибачався перед всією країною за те, що обдурив президента. Це підтверджує запропонований автором дисертації висновок, стосовно мотивації рекрутантів.
5. Відсутність реального розділення властей. Декларативність конституційних норм роблять партію влади згуртованою, але

позбавляють легітимності. Отже, рекрутування відбувається позаправовими шляхами, що підтримує правовий нігілізм еліти та визначає необхідні якості рекрут анта: він повинен бути готовий до особистої відданості президентові, а не до дотримання норм та правил моралі.

6. Вибудовування владної вертикалі за тими же принципами, за якими вона формувалася в радянській період в епоху застою. Діюча процедура призначення посадових осіб або обрання на посаді за поданням вищестоящих органів робить неможливою ротацію кадрів за професійною ознакою. Тому близько 65% кадрового складу в Білорусі складають представники старої радянської номенклатури, з них близько 45% – колишні партійні або профспілкові працівники. Залучення до великої політики талановитих молодих людей відбувається украй мляво, не дивлячись на наявність великої кількості учбових закладів з підготовки і перепідготовки державних службовців. Іншими словами, мова йде про відсутність вертикальної мобільності та вкрай закриті системи та механізми рекрутування еліти.
7. Відсутність будь-якого діалогу з опозицією і придушення інакомислення, що підтверджує висновок про закритий тип рекрутування еліти.
8. Здійснення послідовної політики ізоляціонізму, що знижує рівень підготовки майбутніх рекрут антів, а отже, звужує канали рекрутування.

Таким чином, для розглянутих країн пострадянського простору форми рекрутування еліти повторюють принципи залучення до владних кіл, використовуваних радянською номенклатурою. Винятками є сучасні українська та киргизька еліти.

При цьому треба мати на увазі, що це твердження не є універсальним. Трансформаційні процеси в Україні показали і такий феномен, який за цими схемами важко ідентифікувати. Наприклад, конвертація значною частиною старої еліти свого політичного капіталу на економічний можна було б розглядати як циркуляцію еліт. Але це такою ж мірою і репродукція тієї ж самої еліти. Тому такий тип зміни еліт пропонують називати «репродукцією» через «конверсію», на відміну від простої репродукції [147].

Явище, коли в новій еліті широко представлені ті, хто входив в еліти старого режиму, не є специфічним явищем, яке характеризує тільки суспільну трансформацію нових пострадянських незалежних держав. Для таких суспільств характерним є процес не просто зміни еліти у формі репродукції чи циркуляції, а трансформація всієї структури еліти.

Процес трансформації структури еліти, перехід від структури старої еліти до структури нової еліти – процес складний. Еліти, як правило, утворюються з відносно вузького прошарку суспільства, тобто з тих, хто має більш високий рівень освіти та досвід роботи в складних організаціях. Після певної зміни режиму багато членів нової еліти звичайно рекрутуються із запасу, в який входять ті, хто досяг помітніших позицій за старого режиму. Якщо ж розглядати таких індивідів тільки як частину старої еліти, як це роблять особливо критично налаштовані спостерігачі, то тоді за визначенням термін елітної трансформації не має сенсу [64].

Постійні рекрутування еліти з кланово-номенклатурного середовища (що є характерною рисою для пострадянського простору) стало одним з основних чинників можливості керування і відслідковування дій носіїв цієї влади через відпрацьовані механізми ієрархічної залежності. Процеси соціального динамізму у середовищі «владоносіїв» замінено на монополізацію влади, перерозподіл її атрибутивних чинників у середині вузькокастових закритих груп за принципом близькості до того, хто на цей

момент є ототожненням влади і може реально впливати на кадрові переміщення у закритому номенклатурному полі.

Коли в момент трансформації політичної та економічної системи бажання старої еліти утримати владу домінує над економічною та іншими сферами суспільного життя і в особі вищої управлінської бюрократії прослідковується тенденція до формування прообразу специфічного класу новітньої аристократії, владарювання такого різновиду політичних еліт (можливо успішного за спокійних часів) стає неприйнятним і може закінчитися повним крахом не тільки для носіїв влади, а й для держави в цілому.

Перейдемо до розгляду особливостей рекрутування політичної еліти в Україні. Протягом років незалежності виборча система України змінювалась, впливаючи на процес рекрутації еліти.

В. П. Гончарук, проаналізувавши зміни у вітчизняному виборчому законодавстві та особливості розвитку парламентаризму в Україні, виділяє три етапи становлення української системи виборів регіонального рівня – виборів до місцевих рад [36]:

1) мажоритарна виборча система абсолютної більшості (1990-1994 рр.). Вона не є ефективною навіть у тоталітарній політичній системі. В умовах, коли рівень зацікавленості до місцевих виборів є значно нижчим, ніж до виборів Президента України чи до її Верховної Ради, застосування другого туру є недоцільним і через фінансові труднощі. Крім того, на рівнях районному і нижче спостерігалась формальність виборів, відсутність реальної конкуренції, що перешкоджало формуванню дієвої регіональної політико-адміністративної еліти;

2) уномінальна мажоритарна виборча система відносної більшості (1994-1998 рр.). На виборах депутатів місцевих рад усіх рівнів застосовувався єдиний принцип, що значно спрощувало розуміння і сприйняття виборцями нової виборчої системи. Це свідчить про те, що процес формування

регіональної політико-адміністративної еліти став з боку виборців більш свідомим;

3) уномінальна і частково поліномінальна мажоритарна виборча система відносної більшості.

Етап розпочався у 1998 році із прийняттям Закону України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 14 січня 1998 року [57].

Відповідно до Закону 1998 року, особливостями об'єктивних механізмів формування регіональної та місцевої політико-адміністративної еліти є те, що:

- вибори депутатів сільської, селищної, міської, районної у місті рад проводяться за мажоритарною виборчою системою відносної більшості по одномандатних виборчих округах, на які поділяється вся територія відповідно села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища, міста, району в місті (Ст. 2);
- вибори сільського, селищного, міського голови проводяться за мажоритарною виборчою системою відносної більшості по єдиному одномандатному виборчому округу, межі якого співпадають з межами села, селища, міста (Ст. 3);
- вибори депутатів районної/обласної рад проводяться за мажоритарною виборчою системою відносної більшості по багатомандатних виборчих округах, межі яких збігаються відповідно з межами відповідних сіл, селищ, міст районного значення, які є адміністративно-територіальними одиницями, що входять до складу цього району/з межами районів та міст обласного значення, що входять до складу цієї області (Ст. 4) [57].

Отже, як зазначає Н. Ф. Селютіна, регіональна політико-адміністративна еліта – депутати у районних й обласних рад, представляючи

інтереси територіальних громад, стали обиратися не частинами цих громад, а всіма жителями [166].

Подальшим розвитком політичних процесів в Україні започатковано четвертий етап, що триває досі, а розпочався з жовтня 2005 року, коли Закон 1998 р. втратив чинність, згідно із Законом України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 року [56].

Для з'ясування істотних, принципових, системних перетворень в інкорпораційному процесі політико-адміністративної еліти регіонального рівня у результаті прийняття нового закону про вибори у 2004 р. зробимо порівняльний аналіз законів про місцеві вибори 1998 та 2004 років.

По-перше, принциповою відмінністю зазначених вище законів є зміна механізму формування регіональної політико-адміністративної еліти – перехід від мажоритарної виборчої системи відносної більшості (закон 1998 р.) до пропорційної й частково мажоритарної (закон 2004 р.). Відповідно до закону про вибори 2004 р.:

- вибори депутатів сільських, селищних рад проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється вся територія відповідно села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища (Ст. 2, п. 2);
- вибори сільських, селищних, міських голів проводяться за мажоритарною виборчою системою відносної більшості в єдиному одномандатному окрузі, межі якого збігаються з межами відповідної територіальної громади (Ст. 2, п. 8);
- вибори депутатів міських рад / районних у містах рад / районних рад / обласних рад, міст Києва та Севастополя / Верховної Ради Автономної Республіки Крим проводяться за пропорційною системою: депутати обираються за виборчими списками кандидатів

у депутати від організацій політичних партій, виборчих блоків організацій політичних партій у багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами території відповідної міської громади / відповідного району у місті / відповідного району / відповідної області, міст Києва та Севастополя / Автономної Республіки Крим (Ст. 2, п. 3-7) [56].

Вищезазначений механізм селекції регіональної політико-адміністративної еліти мав би сприяти:

- а) ідеологічному обґрунтуванню її професійної діяльності;
- б) поступовості, логічності, визначеності її дій у досягненні соціальних, а не особистих, інтересів;
- в) підвищенню рівня відповідальності регіональних державних акторів перед населенням: через пряму відповідальність та опосередковану – партійну;
- г) зміцненню місцевих політичних осередків.

Але у реальних умовах ці сподівання не виправдались. Ідеологічне забарвлення діяльності депутатів на регіональному рівні дуже слабке. Це є наслідком відсутності чіткої політичної ідеології партій на центральному рівні. Тому і зміцнення місцевих політичних осередків не спостерігається.

Щодо політичної відповідальності депутатів, то її майже немає. Це можна пояснити недостатністю ідеологічної мотивації і партійної дисципліни як кандидатів у депутати, так і депутатів рад, а також відсутністю особистої відповідальності перед виборцями, яку забезпечує пропорційність виборів до рад всіх рівнів, крім сільських, селищних.

По-друге, відбулися зміни і у принципі визначення загального складу місцевих рад. Закон 1998 року встановлював, що склад сільської, селищної, міської, районної у місті ради утворюється за чисельністю населення в адміністративно-територіальних одиницях. В основі складів районної / обласної рад були кількість територіальних громад адміністративно-

територіальних одиниць, що входять до складу району / кількість районів, міст обласного значення, що входять до складу області, тобто за адміністративно-територіальним принципом. Причому загальний склад районної ради не повинен був перевищувати 120 депутатів, а обласної – 200 депутатів (Ст. 5).

Закон 2004 року визначає загальний склад місцевих рад за чисельністю населення, у Автономній Республіці Крим визначається загальний склад Верховної Ради Конституцією Автономної Республіки Крим (Ст. 16). Така норма надає реальне забезпечення співвідношення виборців та депутатів, що сприяє виконанню основної задачі виборів – реалізації інтересів населення через обраних ним депутатів.

По-третє, право висування кандидатів у депутати місцевих рад та кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови відповідно до закону 1998 року належить громадянам України, які мають право голосу, і реалізується ними а) безпосередньо шляхом самовисування; б) висування на зборах виборців за місцем їх проживання, трудової діяльності або навчання; в) через місцеві осередки політичних партій, виборчі об'єднання місцевих осередків політичних партій – блоки, громадські організації, що легалізовані відповідно до чинного законодавства України (Ст. 7).

Закон 2004 р. про місцеві вибори встановлює, що громадяни України, які належать до відповідної територіальної громади і мають право голосу, можуть брати участь у висуванні кандидатів у депутати, кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови а) шляхом самовисування або б) через республіканські (в Автономній Республіці Крим), обласні, районні, районні у містах, міські організації політичних партій та їх виборчі об'єднання – блоки (Ст. 3).

У новому законі було змінено концептуальні засади права бути обраним. Від соціалістичних колективних засад перейшли до більш індивідуальних шляхом скасування висувань кандидатів на колективних

зборах. Такі зміни: а) надають більшої чіткості механізму висування кандидатів; б) сприяють підвищенню рівня усвідомлення процесу висування; в) підсилюють ідеологізацію процесу висування.

По-четверте, крім позбавлення права висування кандидатів зборів виборців за місцем їх проживання, трудової діяльності або навчання у законі 2004 року формулюються ще й єдині вимоги щодо необхідної кількості підтримуючих даного кандидата, які містяться у Статті 42 «збір підписів виборців на підтримку кандидата на посаду сільського, селищного, міського голови, кандидата у депутати в одномандатному окрузі та виборчого списку місцевої організації партії (блоку)». Такий підхід сприяє більшій прозорості, чіткості, розумінню і навіть демократизації даного процесу.

Порівняємо порядок висування у кандидати обласної ради за законами 1998 та 2004 років. Для висування кандидата в депутати обласної ради закон 1998 року вимагає:

- збори виборців за місцем їх проживання, трудової діяльності або навчання, скликані в селі, селищі, місті районного значення, у разі, коли в них беруть участь не менш, як 50 виборців, мають право висунути по одному кандидату в депутати обласної ради по відповідному багатомандатному виборчому округу (Ст. 27, п. 2); збори виборців, скликані в місті (крім міст районного значення), районі міста, у разі, коли в них беруть участь не менш, як 100 виборців, мають право висунути одного кандидата в депутати обласної ради (Ст. 27, п. 3). Причому, кандидат вважається висунутим, якщо за нього проголосувало більше половини учасників зборів (Ст. 27, п.4, пп. 5);
- особу, яка висуває свою кандидатуру відповідно кандидатом у депутати обласної ради мають підтримати не менш, як 25 громадян (Ст. 28, п. 3);

- міський (крім міст районного значення) осередок політичної партії (блоку), громадської організації, який налічує не менш, як 50 членів, може висунути одного кандидата в депутати обласної ради по відповідному багатомандатному виборчому округу (Ст. 29, п. 7); районний осередок політичної партії (блоку), громадської організації, що налічує не менш, як 50 членів, може висунути кандидатів у депутати обласної ради в кількості, яка не повинна перевищувати кількості депутатських мандатів, встановленої по відповідному виборчому округу (Ст. 29, п. 9); обласний осередок політичної партії (блоку), громадської організації, що налічує не менш, як 100 членів, може висунути кандидатів у депутати обласної ради по кожному виборчому округу в кількості, яка не повинна перевищувати кількості депутатських мандатів, встановленої по відповідному виборчому округу (Ст. 29, п. 10).

У законі 2004 року на підтримку виборчого списку кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, кандидатів у депутати обласної ради необхідно подати підписні листи з кількістю підписів виборців не менш, як 1000 (Ст. 42, п. 6, п. 4).

Отже, сьогодні загальна кількість людей, які підтримують свого кандидата ще на початковому етапі виборів, має бути значно більшою, ніж за законом 1998 року. Ця норма, у разі її реального виконання, сприятиме добору до лав регіональної політико-адміністративної еліти дійсно народних обранців і виступає перешкодою до розпорошення уваги виборців у ході виборчого процесу. Але практика знову не відповідає «теорії». Зазвичай збір підписів здійснюється досить формально, а не на основі реальної підтримки кандидата.

По-п'яте, у законі 2004 року підсилюються вимоги до легалізації політичних партій (блоків): «кандидатів у депутати місцевих рад та кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови можуть

висувати зареєстровані в установленому законом порядку обласні, міські, районні, районні у містах організації політичних партій або виборчі блоки відповідних організацій політичних партій за умови, що ці партії зареєстровані в установленому законом порядку не пізніше як за рік до виборів» (Ст. 33, п. 3). У той же час, за законом 1998 року достатньо було додати до заяви відповідного осередку політичної партії (блоку), громадської організації довідку про легалізацію відповідного осередку політичної партії (блоку), громадської організації, а також про чисельний склад відповідної організації (Ст. 29, п. 2). Ця норма надавала можливість атомізації політичного простору особливо у передвиборчий період: створювались «фіктивні» партії, які так і не набували парламентського статусу і згодом зникали з політичної арени. Вони були лише, виборчими машинами одного чи декількох лідерів і не мали впливу в суспільстві.

Отже, на відміну від радянського періоду, на регіональному рівні, як і на національному, інкорпорація шляхом виборів формує політичну складову політико-адміністративної еліти. Цей механізм сформульовано у законах України, що надає йому ознаки визначеності та легальності. Проте однозначну оцінку динаміки розвитку законодавчої бази виборчого процесу в Україні дати досить важко. Цей розвиток має як позитивні, так і негативні аспекти. Крім того, як специфіка українського виборця, так і особливості сучасної української еліти вносять суттєві корективи у процес реалізації законів України про вибори, тобто у механізм формування політико-адміністративної еліти.

Характеризуючи сучасний стан формування української політичної еліти, слід звернути увагу на деякі його особливості та тенденції. Починаючи з середини 80-х років ХХ ст. це, перш за все, такі наростаючі тенденції:

1) від плюралізму до монолітності. На даному етапі сучасний плюралізм усе більше зживає себе, без консолідованої ідеї суспільство нового системного стану не досягне, а це, у свою чергу, вимагатиме відтворення

монолітності еліт і встановлення монополії на владу вузької правлячої групи, інакше кажучи, йде процес формування олігархій, втягнення у сферу політичних інтересів фінансової та підприємницької еліти. Проте взаємовідносини держави з бізнесом (у формі патронажу) на різних етапах транзиту змінювались, поступово звужувалась зона привілейованих стосунків у діловій сфері. Так, наприклад, об'єктом «раннього» патронажу була спільність українського та російського бізнесу, яка тільки народжувалась, політико-фінансові групи (олігархії). Згодом така тенденція може привести до утворення «малої олігархії», яка включатиме дві фінансові групи;

2) від відкритості до закритості. На цьому етапі однією з особливостей сучасного олігархічного корпоратизму, що формується, є його внутрішня гетерогенність і повний контроль над ЗМІ як засоби відчуження народу від влади, її закритості від зовнішнього впливу з боку громадськості. Наслідком цього є стійка тенденція до ще більшого розшарування суспільства;

3) від гнучкості до жорсткості. Сьогодні відбувається формування нового кадрового потенціалу і закриття еліти для нових членів, її самозамкненість. Оновлюється сучасна елітарна група переважно за рахунок елітарних кадрів у середині самої структури (тобто кадровий резервуар став менш прозорим) за певними критеріями (подібним до критеріїв радянських часів, а саме: ретельність, стосунки особистої відданості та протегування з боку вищого керівництва). Цікавим буде зауважити, що завдяки тому, що перевага надається не високим моральним і професійним якостям, а вищезазначеним критеріям, формуються принципи «негативного відбору», що веде до перетворення елітних груп на антиеліту. А практика використання влади вказує на вторинне значення цінностей права в структурі елітарної свідомості. Стиль діяльності чинних в Україні елітних груп зумовив превалювання їх корпоративних норм і цінностей над загальнонаціональними [188].

4) загострення кризи політичної еліти України, ознакою якої є цілковита стагнація на рівні лідерства; українським політикам нема чого запропонувати суспільству, окрім самих себе; жоден лідер з жодної впливової партії не змінювався [11]. Партії в сучасних умовах використовували демократичну атрибутику. Інколи до формування списків долучалося кілька центрів впливу. Такий варіант цікавий, але залежить від наявного лідера, який би зміг «переварити» такий список. Як правило, така модель працює в унісон при збіжності спільного інтересу у центрів впливу. Але за певний період виявлялись відмінні інтереси, що призводили до відцентрових процесів у діяльності партії. Наявний варіант, регламентований виборчим законодавством, із закритими списками призвів тільки до подальшої автономізації партій від суспільства.

Так, можна зробити висновок, що значне соціальне розшарування суспільства, постійне оновлення маргінальних верств, – з одного боку, і «тонізація» суспільства з керівними над ним корпоративними олігархічними групами (кланами), – з другого, є суттєвим негативним чинником на шляху демократичних реформ, що створює соціокультурні передумови для становлення неототалітарного вектора політичного розвитку. Сучасне суспільство – складна організована динамічна соціальна система, компетентне управління якою є необхідною умовою її ефективного функціонування та розвитку. Одним з основних функціональних суб'єктів управління в суспільстві є політична еліта.

В Україні процес політичної елітаризації характеризується деякими особливостями. По-перше, управлінською безпорадністю керівної політичної еліти та відсутністю логіки дій останньої. Тобто саморегулювання немає. По-друге, українське суспільство розколоте на лівий, правий фланги і центр. Іноді ліві виступають як консерватори, а праві як прогресисти. Змінюючи свою орієнтацію часом вліво, часом вправо, центр не завжди залишається центром. По-третє, декларації лідерів і їхні практичні дії разуче розходяться.

По-четверте, в масовій свідомості влада дедалі більше ототожнюється з недовірою, а її дії наражаються на прихований спротив у різних формах [53]. Тому сама політична влада часто є джерелом напруженості, яке зростає в міру зростання недовіри до неї та її дій. Це дає підставу зробити висновок про зростання саморуйнівної діяльності політико-елітарних структур, про цілу серію штучно викликаних бюрократією перманентних криз у взаємовідносинах усередині політичної еліти, а також між суспільством та правлячою політичною елітою.

В Україні ще не сформувалася соціальна сила, спроможна дати ресурси для процесу рекрутування політичної еліти. Сучасний підприємницький прошарок складає в основному «буржуазія в першому поколінні». Вона має досить низький рівень культури і освіти, не володіє баченням історичної перспективи, вдається до нецивілізованих методів привласнення матеріальних благ. Своєю поведінкою ця соціальна група дискредитує саму ідею еліти та непрямом підтримує політичні сили, що виступають з позицій негативного популізму. За твердженням І. Дзюби, «життєздатна еліта формується в процесі тривалого стабільного розвитку суспільства. У нас же відбувся раптовий викид у псевдоеліту, в якій змішалися осколки радянської партійної номенклатури, найметикованіші «ребята» з пізньокомсомольського господарства, політичні кар'єристи-демагоги, сумнівного походження скоробагачки. На «дикому Заході» кажуть, що нувориші дають у другому поколінні політиків, а в третьому – вже й інтелектуалів. Наші ж нувориші – універсали, вони вже в першому поколінні є всім» [47]. Домінування такої специфічної еліти, на думку Ф. Рудича, обумовлює приватизацію влади. Сутність цього феномена полягає «у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що зрештою приводить до тотальної корумпованості» [155]. Отже, наявна схожість принципів дії сучасної політичної еліти і радянської

номенклатури. Закритість рекрутування підсилюється й введенням принципу обрання депутатів «за списками», коли пересічний громадянин не має уяви, за кого саме він віддає свій голос.

Характерною рисою української політико-управлінської еліти є те що, парламентська більшість не може бути щиро «за» і не ризикує відкрито заявити позицію «проти», отож змушена вдаватись до складного маневрування, гальмування прийняття принципових рішень. Керівна еліта, у тому числі на місцях та в окремих галузях господарства, традиційно коригує будь-які новації «під себе» і таким чином виконує свій власний варіант програми перетворень.

Узагальнення проведеного аналізу форм та видів рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі представлено в Додатку А.

Отже, проаналізувавши особливості рекрутування та його роль в формуванні політичних еліт в Україні, можна зробити висновки, що українське суспільство переживає глибоку соціально-економічну та політичну кризу, зумовлену відсутністю цілісної та ефективної політичної еліти.

Визначено, що для країн пострадянського простору форми рекрутування еліти повторюють принципи залучення на владних кіл, використовувани радянською номенклатурою. Винятками є сучасні українська та киргизька еліти.

Можна виділити наступні основні моделі рекрутування до політичної еліти в сучасній Україні, жоден з яких не є ефективним для її розвитку та відтворення: теоретичний підхід, клановий підхід та фінансовий підхід.

Отримало обґрунтування положення про те, що тип зміни еліт в Україні можна називати «репродукцією» через «конверсію».

Висновки до II розділу

Спираючись на проведений аналіз робіт, присвячених вивченню питань, що представляють інтерес для даного дослідження, можна дійти наступних висновків.

Система рекрутування – це механізм формування і відтворення еліти, що включає в себе критерії, порядок і коло осіб, які здійснюють відбір.

Механізмами рекрутування політичної еліти є принципи висунення в її склад новобранців, що неминуче різняться залежно від суспільного устрою і історичної епохи (такими принципами, поперемінно або синхронно, були кровна спорідненість, спадкоємство, володіння власністю, професійна компетентність, партійна приналежність, особиста відданість, старшинство або вислуга років, протекціонізм, тощо).

Каналами рекрутування називаються шляхи просування до верхівки політичної ієрархії. до основних інституційних каналів такого роду державний апарат, органи місцевого управління, армію, політичні партії, релігійні організації, систему освіти.

Категорія проникності каналів рекрутування описує способи горизонтального пересування членів політичної еліти в системі різноманітних каналів рекрутування.

Загальними рисами рекрутування для політичної еліти в Росії, Україні, Білорусі є його «неономенклатурний» тип, звуження проникності каналів, зменшення кількості каналів рекрутування. Отже, на пострадянському просторі переважає закритий тип рекрутування політичної еліти. В залежності від країни механізмами та проникність можуть бути як відкритими, так і закритими. В Росії до сьогодення спостерігається переважно репродукція еліт, серед характерних рис якої є формування партії влади, клановість; повернення до регіональних закритих форм рекрутування; тенденція зміцнення позицій номенклатурної бюрократії; кадрова ротація управлінців верхніх ешелонів влади, наближених топ-менеджерів; найбільш

діяльним органом реального управління в країні є адміністрація президента РФ.

На відміну від Росії, для Беларусі найбільш характерними є рекрутування поза правовим шляхом за принципом ідеологічної лояльності та особистої відданості і надійності кандидата, можливість отримати владу як засіб забезпечення особистої фінансової стабільності як головний мотив рекрутанга, відсутність вертикальної мобільності та вкрай закриті системи та механізми рекрутування еліти, звуження каналів рекрутування.

Характерні риси системи рекрутування в Україні наступні: змішана система рекрутування (спостерігається наявність як закритої системи гільдій, так і відкритої антрепренерської системи в залежності від політичної партії) з тяжінням до закритості; переважає закритий характер рекрутування (попадання в вищі ешелони політичної еліти майже не можливе без приналежності до елітного кола: бізнес, політичного, культурного, тощо), спостерігається звуження каналів рекрутування при зростанні їх проникності. Механізми рекрутування залежать від певної політичної партії, але переважають партійна приналежність, протекціонізм, володіння власністю та клановість.

Для виходу з цієї ситуації потрібно:

по-перше, створити умови для ротації політичної еліти;

по-друге, на законодавчому рівні закріпити чітку різницю між правлячою та звичайною політичною елітою відповідно з закріпленням їх основних завдань та функцій в рамках політичного простору держави;

по-третє, формування політичної еліти та рекрутування до неї повинно будуватися на загальнодемократичних принципах з урахуванням відповідності до основних ідеологічних принципів партій що її складають;

по-четверте, розробити на закріпити на законодавчому рівні основні механізми впливу широких мас громадян України на політичну еліти в межах соціального контролю;

по-п'яте, зробити більш прозорими джерела та суми фінансування політичних партій України з метою запобігання значному впливу на якість прийняття важливих політичних рішень.

РОЗДІЛ III

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ (кінець XX – початок XXI ст.)

3.1. Політична еліта як суб'єкт політичного процесу

Динаміка цивілізаційних змін у сучасному світі характеризується посиленням процесів глобалізації та демократизації, а також розгортанням системних модернізаційних перетворень у країнах, які перебувають на перехідному етапі суспільно-державного розвитку. Група країн перехідного типу постійно збільшується, адже у стадії демократичного транзиту сьогодні перебуває значна частина держав.

В останні роки на посткомуністичному просторі склався надзвичайно широкий спектр політичних режимів, структур розподілу та відтворення влади, сформувалися різні політичні системи. Як наслідок, в одних країнах завершився процес консолідації ліберальних демократій, в інших – демократичні компоненти взаємодіють разом з недемократичними, у третіх – формальні демократичні процедури використовуються як фасад, за яким приховуються нові різновиди автократичного правління. Відмінності політичних режимів настільки наявні та безпрецедентні, що перед сучасною політологічною співдружністю постає завдання докорінного концептуального оновлення усталених уявлень про політичну модернізацію, зміни та політичний розвиток з урахуванням принципу альтернативності та трансформації політичних систем.

Історико-політичний досвід XX століття беззаперечно довів: демократія є єдиною ефективною альтернативою загальносвітового цивілізаційного поступу людства. Отже, не дивно, що одним з центральних питань політичної науки виступає «теорія транзиту», в межах якої досліджується проблематика

розвитку суспільств перехідного типу у контексті аналізу процесів демократизації, глобалізації та модернізації.

Окремим аспектам проблеми вивчення шляхів трансформації політичних систем перехідних суспільств присвячені монографії вітчизняних авторів – В. Андрущенко, В. Беха, В. Богданова, М. Михальченка та ін. У формуванні концептуального базису політичної модернізації помітну роль відіграють роботи українських (Е. Головаха, Д. Табачник, І. Курас, Л. Нагорна) та російських (В. Гельман, В. Єлізаров, О. Кинев, А. Мельвіль) учених.

Розгляд необхідності переосмислення функцій політики під впливом динаміки цивілізаційних змін та розгортання процесів демократизації є неможливим, на погляд автора дисертації, без урахування концепцій, пов'язаних з аналізом розвитку трансформаційних процесів у перехідних суспільствах. Термін «трансформація» характеризує політичні, економічні, соціальні та культурні зрушення, які відбуваються у суспільствах перехідного типу. Ефективність названих зрушень багато в чому залежить від відповідності функцій політики тим умовам, які мають надзвичайно змінний, плінний характер саме у перехідних суспільствах. У сучасній політичній науці трансформація розглядається зазвичай як процес переходу від старих, традиційних, віджилих візріців організації політико-правової та соціально-економічної систем до нових і модернізованих стратегій комплексного розвитку суспільства.

Вітчизняні науковці В. Ребкало та Л. Шкляр визначають такі інтегрально-узагальнені характеристики політичної трансформації:

- 1) структурно-змістовне перетворення політичної системи, спрямоване на розкриття її потенційних можливостей;
- 2) раціоналізація та забезпечення ефективності влади як вирішального чинника довіри до влади та підтримки її громадянами;

3) диференціація та кристалізація соціальних інтересів, їх політична інституціоналізація (формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних, правових та інших інституцій сучасного суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності соціального порядку);

4) забезпечення широкої участі громадян у суспільно-політичному житті;

5) інтеграція суспільства на нових засадах через створення цілісної системи політичної соціалізації [143, с. 37-38].

Отже, за умов активізації загальноцивілізаційних перетворень трансформація функціонального виміру політики зачіпає усі сфери політичного життя – і структурну організацію політичної системи, і специфічну царину здійснення влади у державі, і сфери політичної інституціоналізації та політичної участі еліт у процесах трансформації та модернізації.

Україна, як і решта постсоціалістичних країн, здійснює демократичний перехід і має вибрати найдоцільнішу модель демократії, яка дасть їй змогу зберегти національну специфіку і при цьому посісти гідне місце серед держав і народів світу. З огляду на це, визначення пріоритетів трансформації, модернізації та етапів її реалізації є актуальним завданням української політичної еліти.

Трансформацію в пострадянських країнах можна розглядати саме як модернізацію, як соціально-економічно-технологічну «революцію», що радикально змінює життя суспільства [178].

Історія пострадянських країн рясніє фактами внутрішніх соціальних конфліктів, що виникли на ґрунті вимушених, навздогінних модернізацій, зумовлених здебільшого зовнішніми, а не внутрішніми чинниками (тобто не розвитком соціальної сфери), внаслідок чого зміни в економіці, культурі, політиці та соціальній сфері доволі часто не відповідають одне одному [75,

с. 44]. Зазначені ознаки дають всі підстави типологізувати вітчизняну модернізацію як неорганічну [59].

До країн з неорганічним типом модернізації належать країни так званого «другого ешелону капіталізму»: Японія, Бразилія, Аргентина, Чилі, Туреччина, Греція, а також країни Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. Для цих країн, за висловом Девіда Ептера, «модернізація є свого роду надією на майбутнє» [Цит. за: 75, с. 45].

Сутність розвитку країн з неорганічним типом модернізації полягає в тому, що вплив з боку розвинутих країн є вирішальним для їхньої реалізації, а самі розвинуті країни – орієнтиром, до якого необхідно прагнути у ході перетворень. Успішне просування вперед може вивести їх в розряд країн з органічним типом модернізації (як-от Німеччину, Японію, Південну Корею, так званих «азійських тигрів»).

Модернізація може відбуватися стихійно (під впливом певного збігу історичних обставин та накопичення необхідних передумов) і цілеспрямовано (у результаті цілеспрямованих дій впливових політичних груп); лінійно або нелінійно (тобто підсумком модернізаційного процесу не обов'язково буде суспільний поступ до вищого щабля розвитку).

Однак, яким би шляхом не відбувалася неорганічна модернізація, її хід і результати залежать від багатьох чинників, зокрема, від того, яку мету ставлять перед собою її ініціатори, від її рушійних сил – модернізаторської еліти, від рівня соціально-економічного та культурного розвитку суспільства, яке модернізується.

У сучасній науці існують різноманітні визначення поняття «модернізація». Російські дослідники Л. Васильєв та Є. Тадевосян розглядають її передусім як пристосування неєвропейських командно-адміністративних систем до викликів епохи, що змінилася, набуття менш розвинутими суспільствами низки рис, притаманних більш розвинутим суспільствам, а також одну з глобальних проблем та необхідну умову

формування нового світового порядку [20, с. 11; 172, с. 136]. М. Михальченко трактує модернізацію як динамічний, свідомо регульований процес якісного покращання найважливіших сфер суспільства, котрий, з одного боку, є пристосуванням до європейської цивілізації, з іншого – природним, але прискореним запозиченням та втіленням в суспільне життя набутків інших цивілізацій [104, с. 36-37].

На думку Ш. Ейзенштадта, модернізація є зміною у напрямі формування ліберальних демократій західноєвропейського та північноамериканського зразка [Цит. за: 38, с. 41].

Проте нині теорії однолінійності, ендогенності модернізації, поширені у середині ХХ століття і засновані на переконанні, що людство неминуче буде рухатися до стану, котрий нагадує англо-американський світ, доповнилися теоріями її альтернативності, осмислення осучаснення у термінах «реконструкції» інтелектуальних процесів навчання (як зміни поглядів на світ, котрі за певних соціокультурних умов породжують пізнання та знання) й інституційних диференціацій. Такий підхід ґрунтується на існуванні у межах однієї дійсності безлічі можливостей та перспектив, що не можуть бути об'єднані будь-якою всеосяжною теорією, однак можуть бути розглянуті та відтворені в контексті порівняння їхніх переваг та недоліків, виявлення характерних спільностей та особливостей [169, с. 13-33]. Історична практика ХХ ст. довела відсутність універсальної відповіді на це питання. Будь-яка успішна модернізація здійснювалася, як правило, неординарними шляхами, які не можуть бути стовідсотково повторені.

Водночас, як цілком слушно зазначає Г. Зеленько, модернізація не зводиться лише до витіснення традиційного сучасним [59, с. 19-20]. Вона є взаємодією та взаємопроникненням, у результаті котрого з'являються нові концепції суспільного удосконалення. Отож, головною закономірністю модернізаційного розвитку є «постійна зміна і удосконалення політичних,

економічних, культурних структур та їх функцій у відповідності з потребами реального та ефективного функціонування суспільства» [172, с. 25-28].

Модернізаційний процес неорганічного типу супроводжується перманентними конфліктами та кризами, «провалами модернізації» і не обов'язково приводить до позитивних наслідків. В. Горбатенко визначає такий стан як «кризовий синдром модернізації», котрий є наслідком взаємодії основних криз політичного розвитку: кризи ідентичності, легітимності, участі, проникнення, розподілу [37, с. 25-26].

Як уже зазначалося, модернізація охоплює найважливіші сфери суспільного життя, тому постає питання стосовно визначення її пріоритетів. Одностайності щодо цього серед політичних дослідників немає. Дехто наполягає на пріоритетності економічних реформ, інші вважають, що для постсоціалістичних країн первинним є реформування політичної сфери [39; 59, с. 21-23].

На думку автора дисертації, у посткомуністичних державах політична модернізація є першочерговою, тому що в умовах неорганічного типу модернізації політична сфера домінує стосовно інших. Першопочтовхом (внутрішнім) до модернізації є поява політичної волі до змін у середовищі суспільних очільників. Вибір шляхів та методів модернізації також відбувається у сфері політики. Виконання країною завдань політичної модернізації, до яких, на думку В. Горбатенка і О. Бабкіної, належать, по-перше, інституційне забезпечення функціонування демократії; по-друге, запровадження демократичних процедур в усі сфери суспільного процесу сприятиме здійсненню структурних і якісних змін не лише в політиці, а й у соціально-економічній, духовно-культурній та інших сферах, створюючи умови для збереження стабільності та внутрішньої консолідації суспільства [144, с. 280-282].

Найістотнішими чинниками, які, безперечно, впливають на суспільну модернізацію, є: об'єктивно-історичні обставини, котрі впливають з

попередньої історії та умов виникнення панівної влади (так звана «стартова ситуація»); об'єктивно-структурні, що виникають у ході реформування (геополітична ситуація, ступінь інтеграції у світові економічні процеси) та суб'єктивні (характер політичної еліти, політичні параметри суспільства, модернізаторські потенції населення, наявність політичної волі до оновлення у головного суб'єкта модернізації – модернізаторської еліти).

Від комбінації наведених передумов або чинників залежить, яка з можливих схем політичного реформування буде реалізовуватись: мобілізаційна (сакрально-колективістська) чи плюралістична (секулярно-лібертаріанська). Перша вирішальну роль у перетвореннях відводить харизматичному лідеру або партії-гегемону, друга – передбачає суспільне оновлення на засадах компромісу між основними політичними силами [178, с. 141].

Україна в своєму розвитку пройшла три (за В. Горбатенком) етапи модернізації: ранньомодернізаційний, імпульсивно-еклектичний, що тривав з середини XVII до початку XX ст.; псевдомодернізаційний, тоталітарно-бюрократичний, хронологічні межі якого збігаються з часом існування СРСР (від початку 20-х до кінця 80-х років XX ст.); сучасно-модернізаційний, транзитно-кризовий, збігається в часі з існуванням України як самостійної держави (від 90-х років XX ст.) [39, с. 88-107]. Кожен з цих етапів мав певні особливості. Проте практично завжди на перший план виходить питання про політичного суб'єкта трансформації та модернізації.

Дослідники теми політичної суб'єктності вважають, що чітке спрямування модернізаційним процесам здатні надати або політичні інститути (наділені необхідними конституційними повноваженнями), або політична еліта (за умов консолідації елітних груп навколо модернізаційної мети), або численні соціальні групи, або харизматичні лідери. Ідеальною схемою суб'єктності вважається варіант, за яким діє синергетичний ефект усіх названих чинників. Утім, в умовах пострадянської трансформації

бездіяльність суспільства (соціальних груп) компенсується активністю еліт. В умовах нестабільності значно зростає роль еліти у нав'язуванні суспільній свідомості системи оцінок та цінностей. Як наслідок – суспільні групи в сучасних умовах впливають на політичний процес лише тією мірою, якою їм це дозволяють робити еліти. У зв'язку з цим соціальні групи слід розглядати, швидше, як специфічний вид ресурсів, доступних елітам, а не як суб'єктів [35]. Реальну можливість впливати на трансформацію державних інститутів має лише політична еліта, а отже, лише вона (або окремі її сегменти) мають достатній потенціал, аби стати суб'єктом модернізації. О. Гаман-Голутвіна пропонує під суб'єктом модернізації розуміти не просто політичного актора (політичного суб'єкта), який певним чином впливає на процес перетворень. Вона підкреслює, що необхідними умовами, аби стати суб'єктом модернізації, є наявність власного стратегічного (або хоча б тактичного) проекту, що реалізує власні (а не зовнішні) інтереси та цілі, і наявність політичної волі для реалізації власного проекту [32]. Відповідність сучасних українських і російських політичних еліт наведеним параметрам викликає певні сумніви.

В пострадянських країнах складаються умови, коли провідний потенційний суб'єкт модернізації (еліти) виявляє свою стратегічну безсуб'єктність. Отже, використання підходу, артикульованого О. Гаман-Голутвіною, заперечує можливість здійснення будь-яких позитивних зрушень у справі модернізації політичної системи.

Інший підхід, загальноприйнятий у сучасній транзитології, передбачає, що «динаміка і траєкторія політичних змін у посткомуністичних країнах можуть пояснюватися цілком як похідні від структури і поведінки еліт» [197]. Одним з можливих результатів взаємодії елітних груп є «інституційний компроміс», який є вирішальним кроком до встановлення політичної конкуренції під верховенством права завдяки колективному встановленню обопільно прийнятних інститутів. Таким чином, певний сценарій конфліктів

еліт, незалежно від якісних характеристик їх представників (стратегічного мислення, управлінської майстерності тощо), може мати своїм наслідком встановлення не формальної, а реальної демократії, а відтак і стати ефективним інструментом політичної модернізації.

Перебуваючи на посаді президента, В. Путін зміг, користуючись прибутками від зростання світових цін на енергоносії, забезпечити успішне функціонування свого режиму та повне домінування у контролі над ресурсами. Це дозволило йому відмовитися від стратегії кооперації з рештою груп політичного класу і перейти до реалізації стратегії «переможець одержує все». Основними ознаками такої зміни стратегій була проголошена практика «рівновіддалення» від основних олігархічних груп, найбільш яскравим епізодом реалізації якої стала «справа ЮКОСу». Успіх нової стратегії дозволив президентові закріпити своє домінування низкою інституціональних змін, серед яких – скасування прямих виборів голів регіональної виконавчої влади та підвищення прохідного бар'єра для партій на виборах до парламенту, що істотно знизило можливості опозиції. Крім того, після погано режисованої PR-акції відносно «викриття шпигунської діяльності» з ініціативи президента було прийнято закон про посилення державного контролю за громадськими організаціями. В такий спосіб у Росії були здійснені істотні кроки з встановлення авторитарного неконкурентного режиму, значною мірою завдяки появі домінуючого суб'єкта, який зміг, користуючись потужною перевагою в ресурсах, подолати фрагментацію еліт та закріпити власну перевагу на інституційному рівні. В Росії склались умови для нерівномірного розподілу ресурсів між основними політичними суб'єктами, що дозволило одному з них посісти домінуючі позиції і, поступово нарощуючи вплив, мінімізувати можливості опозиції. Такий розвиток подій сприяв об'єднанню еліт під єдиною орудою і суттєвому зниженню конкурентності російської політичної системи.

Дещо іншою була еволюція суб'єктності політичної еліти в Україні. Так, протягом 1991 – першої половини 1994 рр. в Україні діяла емпірично створена владна конструкція, в межах якої жоден з політичних інститутів (Президент, Уряд та Верховна Рада) не був наділений такою кількістю прерогатив, які б дозволяли йому здійснювати вирішальний вплив на формування політичного та економічного курсу країни. Отже, діюча на той момент в Україні владна конструкція унеможливлювала виконання будь-яким політичним інститутом суб'єктних політичних функцій, не кажучи вже про модераторську модернізаційну місію.

Щодо політичної еліти, то вона в цей час перебувала в розбалансованому стані: політичні рішення все ще ухвалювалися переважно представниками пострадянської еліти, яка, у свою чергу, «патрунувала» процес інтенсивного формування бізнесу фінансово-промислових груп. Через бурхливі події, пов'язані із накопиченням капіталу, новітні власники ФПГ не мали можливості сконцентруватися на питаннях інституціоналізації політичного впливу. Отже, нова конструкція українського політичного класу (політичної еліти) лише починала вимальовуватися, що також унеможливлювало виконання ним місії модератора перетворень.

Виконання середнім класом певних функцій модератора модернізаційних процесів також було ускладнено, мінімум, двома обставинами. По-перше, розшарування українського соціуму за геополітичними уподобаннями хоч і мало на той момент переважно латентний характер, але вже чітко вимальовувалося (доказ – президентські вибори 1994 року, під час яких вирішальну роль відіграли саме геополітична орієнтація кандидатів і їх чітка «географічна» підтримка). По-друге, переважно патерналістське пострадянське українське суспільство було деморалізоване гіперінфляцією початку 1990-х рр. і, відповідно, позбавлено політичної волі. Радянський середній клас (ІТП, вчителі, лікарі, науковці) за

нових політичних умов став найменш забезпеченим прошарком суспільства, новий середній клас ледве починає формуватись.

Період від другої половини 1994 р. до 2004 р. характеризується економічною стабілізацією; появою впливового політичного інституту (президента), що здійснював моновплив на політичну систему; формуванням нової структури політичного класу (владної еліти) шляхом інституціоналізації політичного впливу ФПП; відсутністю модератора модернізаційних процесів в Україні і, відповідно, чіткої стратегії перетворень. У 1992 році із проханням «сказати, що потрібно будувати в Україні» до депутатів Верховної Ради України звернувся тоді ще прем'єр-міністр Леонід Кучма.

Ставши у 1994 році Президентом України і зрозумівши, що поставлене парламентарям (як частині політичного класу) питання так і залишається риторичним, Л. Кучма прямує до Конституції 1996 року, яка політично перетворила Україну у президентсько-парламентську республіку, в межах якої глава держави отримав майже необмежені важелі впливу на всі гілки влади. В політичному та правовому сенсі (за кількістю повноважень) Президент ставав центром політичного та владного механізму України. Фактично, інституційні повноваження Президента надавали йому історичну можливість стати суб'єктом (модератором) української модернізації. Втім, через низку об'єктивних обставин, таких, як політично та національно неструктуроване суспільство (слабкість та висока конфліктність еліти, яка сфокусована на розширенні ареалу власного політичного та бізнес-впливу, замість розробки консолідуючої модернізаційної моделі; поляризоване – за ідеологічними, світоглядними, економічними ознаками – суспільство; монозалежність від Російської Федерації) та суб'єктивних (відсутність у Президента політичної волі до глибокої модернізації) Президент України Л. Кучма не став суб'єктом модернізації в Україні.

Цікаві процеси в цей період відбувалися і з політичною елітою, невід'ємною частиною якої в Україні став олігархат. За майже десять років

президентства Л. Кучми великий капітал формувався владою шляхом відкриття окремим представникам бізнесу доступу до реекспорту російської енергетичної сировини, до дешевих фінансових ресурсів, до державних монополій (земля, дороги, вода і т. д.), практично безкоштовної приватизації державної власності, створення ліберальних умов експорту-імпорту для певної групи продуктів. Низькі собівартість продукції (яка досягалася за рахунок доступу до демпінгових цін на російські енергоносії) та заробітна плата зумовили експортну конкурентоздатність української продукції. Цілком зрозуміло, що низький рівень життя українців та існування демпінгових цін на російські енергоносії як умови формування і існування капіталу в Україні суперечили оновленню (модернізації) вітчизняної економіки. Більше того, отримання прибуткової ренти за рахунок демпінгових цін на енергоносії та людську працю перетворювало нову вітчизняну бізнес-еліту у найбільш послідовного консерватора, прибічника збереження Україною статус-кво як у внутрішній, так і зовнішній політиці.

На відміну від Росії (де з приходом до влади у 2000 році В. Путіна роль та місце олігархії у визначенні політичних та економічних контурів політики стає значно скромнішими), українські олігархи та створені ними ФПГ на початку ХХ ст. стають впливовими, майже визначальними політичними та економічними акторами. Разом із вмонтуванням олігархії в економіку України, а потім – і реорганізацією всієї економіки для отримання олігархічними фінансово-промисловими групами прибуткової ренти, олігархи стають невід'ємною частиною політичної еліти України. Більше того, наприкінці минулого століття вони починають адаптацію під себе політичного механізму в Україні, модеруючи процес т.зв. «політичної реформи», яка разом із створенням умов для політичної інституціалізації в Україні мала значно обмежити вплив Президента (який на початку ХХІ ст. ще залишався центром владного механізму і, перебуваючи понад рештою політичних інститутів та гравців, дещо врівноважував політико-економічну

конкуренцію решти українських політичних гравців, серед яких були і олігархи). Нагадаємо лише, що процес адаптації бізнес-елітою «під себе» політичного механізму в Україні відбувався поступово. Якщо протягом 1994-1995 рр. політичні рішення все ще приймалися пострадянською елітою, по відношенню до якою власники ФПГ виконували васальні функції, то Конституція 1996 року стає свого роду політичним компромісом між бізнес-елітами відносно того, що в межах президентської республіки статус-кво між бізнес-елітами буде зберігатися за допомогою гіпервпливового Президента. Втім, рішення Верховної Ради (де в той час уже перебували народними депутатами лідери найвпливовіших ФПГ або лобісти ФПГ) про зміну у 1997 р. мажоритарної виборчої системи на змішану свідчило про те, що цей статус-кво є питанням тимчасовим, оскільки через присутність партій у парламенті ФПГ взяли курс на здійснення політичного впливу на виконавчу та законодавчу влади. У 1998 р. до парламенту за списками проходять представники декількох партій: ПЗУ, СДПУ(о), КПУ, СПУ, НДП, СППУ. Ці політичні проекти ще не можуть впливати на виконавчу владу (оскільки виконавчу владу формує Президент), але вони вже можуть впливати і суттєво впливають на хід законодавчого процесу. Йде «політична приватизація» (не інституційна) ФПГ структур виконавчої влади в центрі і на місцях, створюється система васальної залежності чиновника від ФПГ.

У 2000 році різко падає вплив Президента на політичні процеси, що відбуваються в країні («справа Гонгадзе») і ФПГ через своїх представників у парламенті та інших органах влади починають активну дискусію щодо зміни владного каркасу в Україні в бік парламентської республіки, яка дозволить вивести виконавчу владу в центрі та на місцях з-під впливу Президента.

Стислі результати періоду 1994-2002 років полягали у тому, що:

– Президент, інституційно наділений повноваженнями, необхідними для здійснення модераторської ролі української модернізації, виконував лише

роль провідного політичного суб'єкта, який перетворився на фундатора, а потім – на «третього суддю» українських олігархів;

– фрагментована політична еліта, як поєднання номенклатури та олігархічного капіталу, не була здатна за своєю природою генерувати ідеї, адекватні модернізаційним викликам України, оскільки головною умовою отримання нею прибуткової ренти є низька вартість робочої сили та доступ до демпінгових цін на російські енергоносії. Заради збереження стабільності формування капіталу вітчизняні олігархи виборювали таку політичну модель, яка гарантувала їм (після відходу від влади Л. Кучми) відсутність різких модернізаційних реформ, які б могли б серйозно вплинути на ціни на енергоносії (у разі чітко вираженої євроатлантичної геополітичної орієнтації України) або на зростання рівня заробітних плат в Україні (у разі адаптації українського законодавства до європейського);

– середній клас через свою нечисленність і слабкість, залежність від олігархів, нерозвинутість інститутів громадянського суспільства в Україні також не мав можливості виконувати функцію суб'єкта модернізації;

– поглиблювалося відчуження політичного класу (зорієнтованого на збереження існуючого статус-кво) від переважної більшості населення, орієнтованого на запровадження більш високих соціальних та економічних стандартів життя;

Період 2004-2007 рр. характеризується, по-перше, закінченням моноцентричного впливу на політичні процеси в країні з боку Президента і початком жорсткої політичної конкуренції всередині політичного класу за визначення політичного курсу розвитку країни; по-друге, пролонгацією процесу перетворень в Україні із відсутнім суб'єктом модернізації.

Підсумки президентства В. Ющенка протягом 2004-2007 рр. дозволяють стверджувати, що разом із Президентом Ющенком в Україні не з'явився суб'єкт модернізації. Аналітики підкреслюють, що сталося це не тільки через суб'єктивні обставини, але й завдяки цілком об'єктивним

факторам, головним серед яких є стан сучасної української еліти. Олігархічні групи, які за фактом виявилися в Україні значно сильнішими, ніж, наприклад, у Росії, після відходу Л. Кучми від влади в Україні створили для себе (через політичну реформу 2004-2006 рр.) політичне поле, в межах якого відсутній домінуючий політичний суб'єкт. Політично обмежений у важелях впливу на політичну та економічну сфери, позбавлений підтримки у парламенті, Президент не може виконувати роль суб'єкта модернізації. Уряд та парламент, що формуються і контролюються правлячими олігархічними групами, також не здатні виконувати модернізаційні функції, оскільки виконують роль політичних інститутів, через контроль яких українські олігархи продовжують отримувати свої ренти шляхом консервації сучасного політичного та економічного стану України.

На погляд автора роботи, політичні реалії сучасної України та сучасні українські лідери є такими, що змушують констатувати, що модернізація – не оптимальний на даний момент метод оновлення суспільства, оскільки вимагає існування дієвого суб'єкту модернізації. На цю роль не може претендувати в Україні ані політик, ані політична еліта, ані політичний інститут, ані соціальний прошарок. Шлях поступового оновлення України – це демократичний транзит. Головна умова демократичного транзиту – існування внутрішньоелітного конфлікту – достатньо рельєфно представлена в сучасній Україні. Вада демократичного транзиту як методу оновлення суспільства полягає в тому, що пошук української моделі демократії відбуватиметься через пошук внутрішньоелітного діалогу, а питання ідеологічного концепту, мети і завдань діалогу поки що залишаються поза межами серйозної уваги елітних груп. Утім, подальше імплантування України у світові та європейські процеси стає тим чинником, що вимагає чіткого позиціонування нашої країни щодо діючих у світі центрів впливу, систем безпеки, політичних та соціально-економічних стандартів. На думку автора дисертації, саме процес неминучої вбудови України в сучасний світ буде тим

чинником, що прискорить остаточне завершення формування нового політичного класу, який буде змушений зайнятися стратегічним позиціонуванням України, шукати синтезні схеми та політичні конструкції і через це відійти від домінування корпоративних стандартів та провайдерської місії інтересів у «великій політиці» лише частини українських регіонів.

Результати наведеного аналізу підтверджуються висновками щодо ролі політичних еліт в модернізаційному процесі, до яких дійшла Н. В. Кононенко. Нею був здійснений ретельний аналіз динаміки елітних взаємодій та їх можливі результати з точки зору становлення суб'єктності політичних еліт на прикладі пострадянських країн [69].

На думку автора роботи, в тих пострадянських країнах, що пішли шляхом реставрації авторитаризму були сформовані політичні мегасуб'єкти (окремі політичні лідери, що сконцентрували політичну владу в своїх руках), які заважають процесам трансформації, оновленню політичної еліти й позитивним зрушенням щодо відбудови демократичного громадського суспільства. В країнах, що пішли шляхом демократизації, дослідниця виділяє два типи політичних суб'єктів: політичні актори, провайдери модернізації (політичним суб'єктом в даному випадку виступає політична еліта у взаємодії із великими соціальними групами) та номінальні політичні суб'єкти, для яких характерна реальна безсуб'єктність, принципова неможливість стати дійсним суб'єктом політичної й суспільної трансформації та модернізації.

Зазначимо, що за роки незалежності в більшості пострадянських країн політична еліта так і не перетворилася на повноцінного суб'єкта суспільного оновлення. В Україні цьому заважає низка чинників.

Першим з них є кланово-олігархічна модель сучасної української еліти. Сама по собі вона не є автоматичною перешкодою для становлення такої еліти як суб'єкта розвитку. Все залежить від того, на що буде така модель націлена: швидке економічне зростання суспільства чи подальше збагачення еліти. Корпоративно-олігархічна модель еліти ефективно функціонує у

більшості розвинутих країн. Розглядаючи державу як важливий інструмент реалізації своїх політичних та економічних проєктів, елітарні групи роблять все можливе для максималізації ефективності управлінських механізмів та недопущення дестабілізації суспільної ситуації (зазвичай шляхом суворого контролю за дотриманням законності на усіх рівнях суспільної драбини та забезпечення реальної можливості гідного способу життя для неелітних верств населення). Українські реалії діаметрально протилежні. Вітчизняні фінансово-промислові політичні групи використовують владу передовсім з метою контролю над фінансовими потоками та їхнім перерозподілом на власну користь. Їхньою візитівкою є корупція на всіх рівнях влади, зацикленість на цінностях особистого вжитку, зневага та цинізм у ставленні до народу, прикриті димовою завісою декларативного «народовства» та безсоромного популізму. Досягнення за всяку ціну високого матеріального та політичного статусу, не підкріплене позитивною соціальною ідентифікацією, породило феномен «влади без слави» (у термінах В. Зливкова), коли представники еліти можуть робити що завгодно, однак нездатні отримати визнання суспільством себе як непересічних особистостей.

Другим чинником є надмірна фрагментованість політичної еліти, що породжена недостатньою соціальною структурованістю суспільства. Розколота за ідеологічними, організаційними, цинічно-орієнтаційними, регіональними та іншими ознаками, еліта провокує перманентні конфлікти як у власному середовищі, та і у суспільстві загалом. Це, своєю чергою, впливає на легітимізацію влади та її рішень і створює постійну загрозу сповзання у бік тотальної нелегітимності правлячого режиму. Як вище зазначалося, суспільна «модернізація навздогін» можлива лише на підставі компромісу основних політичних сил. Невдачі попередніх та нинішнього етапів модернізації значною мірою спричинені саме його відсутністю. Розбрат був і залишається основною формою стосунків всередині елітних груп. Замість консолідації еліти на загальнонаціональному рівні відбувається її єднання на

рівні регіональному. Нічого поганого, звісно, у цьому немає, якщо ця концентрація не відбувається на засадах клановості, земляцтва, непотизму та протекціонізму. Однак Україна є прикладом реалізації саме такого, найменш сприятливого, з огляду на потреби модернізації, варіанта.

Істотним недоліком сучасного модернізаційного процесу є нерозробленість ідеології реформування суспільства. Невирішеність принципів питань докорінних перетворень зводить нанівець всі наміри реформаторів. Спроби розроблення концептуальних засад суспільного реформування були (взяти хоча б програму «Україна – 2010»), однак їхній науковий рівень був доволі сумнівним. Взагалі наші реформатори не поспішають керуватися загальнонауковою методологією. Як справедливо вказує М. Михальченко, «їм миліший волюнтаристський підхід: «Це ви мені розкажете, як правильно?» [103, с. 10]. Отож, кожна елітарна група починає своє правління запереченням того, що зробили попередники, та намаганням розпочати все, так би мовити, «з чистого аркуша». Ігнорування елітою факту зростання ролі інтелектуалізації усіх сфер суспільної діяльності значно обмежує модернізаційний потенціал суспільства. На думку А. Гальчинського, інтелектуальна та моральна деградація як українського суспільства, так і його модернізаційної еліти спричинена багато в чому саме навздогінним характером модернізаційних процесів. Нав'язані суспільству ззовні схеми розвитку призводять до втрати народом ролі суверена власної історії, деформації політичної системи (ситуація «придушеного плюралізму», коли з будь-якого питання існує лише дві думки – керівництва та неправильна), денаціоналізації, космополітизації та віртуалізації національної еліти [28, с. 47-48].

М. Михальченко вказує на ще одну істотну причину: підрив не лише «соціалістичної», але й традиційної моралі у суспільстві. Розмиті поняття добра і зла, правди і брехні, злочинності і порядності, демократії і порядку. Влада не звертає увагу на критику з боку опозиції, відсутній діалог еліти з

масами, фактично не ведеться боротьба з злочинністю, у суспільстві запанував культ наживи будь-яким засобами [103, с. 10] Це свідчить про нестандартне сприйняття суспільством західних стандартів соціального буття, його насильницьку «вестернізацію». Стан та рівень розвитку українського суспільства сприяють усвідомленню необхідності засвоєння стандартів західної політичної культури, як-от приватна власність, демократія, правова держава, особиста свобода. Однак вказані цінності не були (та й не могли бути) засвоєні сучасним українським суспільством у ході соціалізації, що призвело до виправдання в суспільній свідомості сурогату західних соціальних стандартів, а у суспільній практиці мавпування далеко не кращих рис західного способу життя (індивідуалізму, цинізму, фетишизації грошей та прибутку, егоїзму, надмірної стандартизації суспільної поведінки тощо) з одночасним нехтуванням того, що він формувався на засадах суворих моральних норм протестантської етики, котрі не дали змоги вказаним недолікам стати реальною загрозою суспільному прогресу та добробуту. Йдеться про соціокультурні обставини та параметри модернізації, що визначають її національну специфіку та успішний (або ні) результат. Представники істеблішменту щиро не розуміють, чому мають брати якісь зобов'язання перед народом частіше аніж раз на п'ять років (перед черговими виборами). Не випадково ключовими фігурами політики стали не фахівці з PR, покликані висвітлювати реальні події та досягнення еліти, а політтехнологи, котрі створюють віртуальні досягнення, переконуючи електорат в їхній реальності.

Обмежує модернізаційний потенціал сучасної еліти також фінансова неспроможність будь-якого з існуючих владних угруповань самотужки реалізувати хоча б один модернізаційний проект національного масштабу. А ділитися реальною владою задля досягнення суспільного прогресу вони покищо не бажають.

Істотний вплив на модернізаційний процес має високий ступінь «приватизації» інститутів держави різними кланово-корпоративними структурами. Інтереси держави значною мірою ототожнюються з інтересами конкретних комерційних структур, а «приватизоване» державне чиновництво виступає лобістами цих інтересів.

Приватизація 1990-х років призвела до створення привілейованої групи осіб, котрі отримали неконтрольований доступ до суспільних ресурсів, ліцензій, пільг. Це стало основним важелем формування вузького прошарку фінансової олігархії, котрий веде жорстоку боротьбу за домінування на полі української політики. Новий політичний клас відчув самодостатність, збудував свій особливий світ, в якому політичний капітал конвертується у реальні матеріальні цінності. І політичний діяч нової України прагнув (і донині прагне) максимально використовувати цю можливість, відчуваючи, що його перебування на політичному олімпі може бути недовговічним. Наслідком такої ситуації стали: гігантський розрив між елітою та народом (побутує думка, що влада і народ живуть у різних Українах), падіння рівня суспільної довіри до владних структур та політичних лідерів, тотальний (хоча переважно пасивний) спротив владі, котра, в очах населення, не є (та й, за великим рахунком, ніколи не була) українською, зведення нанівець модернізаційного потенціалу еліти та суспільства, ірраціональність модернізації.

Вагомим чинником оновлення України є те, що воно припало на епоху глобалізації. У цих умовах успішна модернізація дає шанс вписатися у світовий політичний, економічний та інформаційний простір, не бути виштовхнутим за його межі і стати зайвим елементом у світовому масштабі. Правлячий клас України ще недостатньо усвідомив цей факт, як і те, що модернізація за готовими західними зразками спрямована передовсім на цілі західного світу і аж ніяк не на цілі загальнолюдського процвітання та благоденства, створення «колоніальних демократій», за яких масам населення

«надається сурогат демократії у вигляді розпусти, послабленого контролю з боку влади, доступні розваги, залишеність самим собі, система цінностей, яка позбавляє людей від зусиль на собою і моральних обмежень» [Цит. за: 178, с. 142]. Основним ресурсом Заходу вже давно став не фінансовий, а людський капітал, котрий продукує якісно новий безмежний ресурс – інформацію і знання, натомість отримуючи органічні ресурси з країн периферії. Ефективність суспільного розвитку в епоху глобалізації істотно визначається розвитком науки та освіти, а також функціонуванням освічених та спеціально підготованих фахівців. Відповідно вирішення цієї проблеми є життєвим інтересом кожної держави, що прагне не відстати від часу. Проте сліпе копіювання іноземних зразків модернізації суспільства загалом або його окремих сфер (як-от «болонізація» системи вищої освіти та науки) здатні призвести до знекровлення України та позбавити її перспектив на майбутнє. З огляду на цю обставину спроби «наздогнати» західний світ є доволі сумнівними.

Багато політиків вважають, що увійти до постіндустріального світу можна, створивши якісь унікальні технології (ідея інноваційної модернізації доволі поширена у посткомуністичних країнах, зокрема в Росії). Однак реальні обставини такі, що навіть за умови створення та продажу подібних технологій суспільне процвітання аж ніяк не гарантоване. Яскравим прикладом є Росія. Продаж величезної кількості енергетичних ресурсів та найсучасніших видів озброєння не привів до істотного підвищення життєвого рівня пересічного росіянина. В Україні також розроблені і запатентовані багато технічних новинок та ноу-хау світового рівня, котрі не споживаються на внутрішньому ринку через байдужість можновладців, неінформованості, а звідси несприйняття та незацікавленості, неучасті населення. На Заході першим і основним споживачем результатів модернізації є саме пересічні громадяни, що створює суспільне замовлення на продовження модернізаційного процесу. У пострадянських суспільствах таке замовлення

сьогодні фактично відсутнє. Тобто знову йдеться про розвиток людського капіталу як основного модернізаційного ресурсу. Однак доти, доки еліта буде займатися лише собою, шукати, освоювати, розподіляти та роздавати матеріальні ресурси, не може бути мови не те що про входження до групи очевидно передових країн, а навіть і до групи тих, які небезнадійно відстали.

У наш час назріла потреба переходу від технократичної парадигми розвитку суспільства до парадигми, так би мовити, гуманістичної, створення консенсусного бачення цінностей модернізації України та шляхів її входження в світ, що глобалізується. Глобалізація висуває високі вимоги до компетентності державного управління, якості політичного класу та інтелектуальної еліти. Треба подолати значне відставання, аби зберегти можливість розмовляти професійною мовою, яка зрозуміла елітам країн «першого світу». Вихід полягає у створенні найсприятливіших умов для підготовки інтелектуальної, управлінської еліти та її особистісної самореалізації. Пріоритетом України має стати підготовка кадрового потенціалу як найважливішого ресурсу суспільства, що забезпечить збереження його цілісності, високі темпи розвитку, необхідний рівень конкурентоспроможності у міжнародному поділі праці та світовій політиці, реальність перспектив щодо входження до розвинутих держав та народів.

Підсумовуючи, можна зазначити, що попри всю недосформованість, недорозвиненість, недопідготовленість політична еліта відіграє значну роль у модернізаційних процесах. Це зумовлено недостатнім розвитком громадянського суспільства, пасивністю населення стосовно постійної участі у суспільно-політичному житті. За таких умов українські можновладці, не відчуваючи контролю і стимулювання до реформ з боку суспільства, віддають перевагу суто формальним перетворенням, а не реальним системним змінам, що свідчить про недостатню ефективність та неадекватність їхньої діяльності стану справ. Єдиним виходом з такої ситуації є істотне підвищення якості української політичної еліти шляхом її глибокого оновлення та залучення

нових людей, яскравих особистостей, які краще відповідали б потребам модернізації суспільства та викликам сучасного глобалізованого світу.

3.2. Роль особистості у сучасному політичному полі

В трансформаційні періоди в суспільстві і державі роль політичного загальнонаціонального лідерства стає найважливішою, оскільки саме від його ефективності великою мірою залежить якість відповідей на виклики, визначені часом. Соціологічні дослідження виявили, що виборці несвідомо у своєму виборі керуються стійкими критеріями оцінювання (площинами сприйняття), які вони «примірюють» до політиків. Так, серед якостей, що їх повинен мати «ідеальний», з погляду респондентів, президент держави, вони найчастіше називають чесність (46 %), порядність (24 %), справедливість (18 %), турботу про інтереси народу (15 %), розум (13 %), вольові якості і професіоналізм (по 12 %), рішучість (10 %) [69]. Тобто, на перше місце ставляться морально-етичні характеристики, а потім уже його суто професійні якості.

Кандидати на президентство інтуїтивно відчують ці речі, і тому, мабуть, найсильнішою моделлю вибору буде та, різні варіації якої можна подати як: «чесні вибори проти нечесних», «правда проти сили» тощо, тобто, яка ґрунтується на антитезі «чесність – нечесність». Може бути модель «народний кандидат проти антинародного», яка існує у варіації «народний кандидат проти виразника кланових інтересів» тощо.

Якщо звернутися до розгляду динаміки стану політичної еліти в Російській Федерації, то слід зауважити, що вона отримала у спадок від радянської системи фрагментовану політичну еліту, в якій виокремлювалися досить потужні регіональні еліти, жодна з яких не могла одноосібно претендувати на абсолютне домінування на загальнодержавному рівні, але

активно включалася у боротьбу за розширення своєї автономії аж до отримання суверенітету. Разом з тим, на загальнонаціональному рівні діяли потужні елітні групи – вихідці з вищих щаблів загальносоюзної номенклатури, що активно включились у боротьбу за владу. Цей конфлікт знайшов своє вираження у протистоянні між президентом Б. Єльциним і парламентом РФ. Основним ресурсом, що на той час визначав співвідношення сил, була масова підтримка, оскільки механізми конвертації економічного, адміністративного і медійного ресурсу в електоральні переваги не були тоді досить опрацьовані. Співвідношення ресурсів між гравцями визначив референдум 25 квітня 1993 р. щодо довіри президентові й продовженню його курсу реформ. За довіру Б. Єльцину висловилося 58,7 % населення [32, с. 105]. В таких умовах стратегія придушення більш сильною елітною групою слабкіших конкурентів була вигіднішою, ніж елітна кооперація, і актор, що володів значною перевагою в ресурсах, обрав саме її. Це виразилось у подіях вересня – жовтня 1993 р. В результаті президент зміг на інституціональному рівні закріпити своє домінування шляхом прийняття нової конституції.

Період 1991–1999 рр. увійшов в історію як «Єльцинські часи», період бурхливих, не завжди системних економічних перетворень; створення моноцентричної президентської політичної системи; формування нового політичного класу Росії і відсутності суб'єкта і концепції модернізації. Політична система Росії Федерації, що формувалася в умовах слабкості громадянського суспільства, нерозвинутості інститутів держави, ослаблення ролі права як універсального регулятора суспільних цінностей, що дозволяє консолідувати різні бюрократичні корпорації, у першій половині 90-х років мала окремі ознаки режиму особистої влади національного лідера. Але, російський президент, певний час уособлюючи роль єдиного впливового політичного суб'єкта, не перетворився на конструктивного суб'єкта модернізації.

У другій половині 90-х років ХХ ст. президент Б. Єльцин поступово втрачав абсолютне домінування в межах режиму, що унеможлиблювало реалізацію сценарію концентрації влади у одної особи. На перший план вийшов варіант міжелітних «картельних угод». Деякі впливові представники бізнесу отримали контроль над прибутковими підприємствами, а опозиційні партії і політики були інтегровані до нового режиму. Слід зауважити, що, оскільки «картельні угоди» діють лише за умови збереження розподілених ресурсів, елітні групи вступили у фазу конфліктів і нестабільності, оскільки президент залишив собі можливість перегляду умов розподілу і активно використовував її у політичній праці.

За майже десять років перебування Б. Єльцина при владі в Росії було створено в економіці – «олігархічний капіталізм», існуючий за рахунок використання олігархами доступу до надприбутків від сировинної державної ренти, а в політиці – так звану «президентську демократію» або «ілюзорну демократію» (із гіперболізованим впливом президента на діяльність решти інститутів політичної системи Росії), що співіснували поряд із розбалансованим владним механізмом та децентралізаційними тенденціями у взаєминах між центром та регіонами. Результатами перебування при владі Б. Єльцина були негативні процеси в російській економіці (падіння темпів зростання ВВП, падіння рівня життя переважної більшості росіян); формування у Російській Федерації у 90-х рр. ХХ ст. перехідного суспільства із елементами економічного і політичного плюралізму й ознаками політичної, соціальної та економічної стагнації.

Деградація за часів президентства Єльцина недорозвинутих демократичних інститутів, їх використання великим бізнесом об'єктивно ускладнювали вибір більшості росіян на користь інституційної демократії. Нові еліти, що являли собою складний симбіоз бюрократії та бізнес-еліти, в цій ситуації продемонстрували прагнення до блокування демократичних реформ, оскільки подальше реформування економіки призвело б до

унеможливлення розпоряджатися державною власністю та розподіляти бюджетні кошти з урахуванням інтересів окремих представників великого бізнесу і фінансових груп. Проти поглиблення модернізації виступав і середній клас, розміщений переважно у великих містах та створений бізнес-елітою за рахунок надходжень від використання державної ренти. В усякому разі, про це свідчив спротив саме з боку російського середнього класу спробі провести податкову реформу і легалізувати надходження.

У 2000 р. В. Путін почав будувати режим, за яким спонтанна гібридність влади та корпоративно-олігархічна складова в економіці поступилися місцем «новому порядку», де влада знаходилася в руках найвпливовішого російського політичного суб'єкта – президента. При чому він спирався не на олігархів, а на бюрократію. Початок президентського строку В. Путіна збігся у часі із початком зростання ціни на нафту. Високі грошові надходження від експорту нафти та газу збільшували дохідну частину російського бюджету і, відповідно, надавали певного маневру для розробки і реалізації більш гармонійної соціальної політики. Але, як свідчить сучасний соціальний стан російського суспільства, бюджетні кошти використовувались лише задля короткострокових заходів, які могли б підняти рейтинг президента, за весь час перебування В. Путіна на посаді не було вкладено ніяких ресурсів в сферу оновлення матеріально-технічної бази виробництва, освіти, науки, тощо.

Зростання світового попиту на енергетичну сировину збільшувало не лише державний бюджет, а й означало зростання надходжень російських фінансово-промислових груп (ФПГ), які контролювали на той момент значну частину ринку газу– і нафторозвідки, нафтовидобування. З іншого боку, положення Росії як основного постачальника експортного газу та нафти до країн СНД і Європи обумовило спроби її владної еліти втручатися у внутрішню політику сусідніх країн, погрожуючи зупиненням поставок палива. Ці випадки трактувалися провладними ЗМІ як ознаки «сильного

лідерства» президента та «зміцнення державності» Росії і використовувалися як підготовка суспільної думки для підтримки припинення демократизації й відновлення промонархічних настроїв.

Якщо економічна стабілізація передбачала зростання державного впливу в економіці, перш за все – в її експортоорієнтованій сировинній галузі, то відносна політична стабілізація в Росії на початку президентства В. Путіна не стала базою для формування політичного консенсусу щодо шляхів подальшого розвитку країни. Фактично, стабілізація початку ХХІ ст. була лише пактом про ненапад між головними політичними акторами країни. Результатом періоду стабілізації стала легалізація В. Путіним влади нової російської еліти. Легалізовані еліти не стали і не могли стати суб'єктом, модератором модернізаційних процесів, реалізації яких очікували від президента В. Путіна. Вже на початку ХХІ ст. стає зрозумілим, що еліти підтримали запропонований президентом РФ у 2002–2004 рр. пакет реформ, керуючись не прагненням створення в Росії нового суспільства, підґрунтям існування якого є розбудована на ринкових принципах економіка та конкурента демократія, а прагматичним розумінням того, що переважна частина державної власності поділена, а тому потрібна нова, більш модерна модель функціонування економіки, яка б відкрила еліті шлях до ще неприватизованої державної власності. Отже, еліти підтримали реформи Путіна тому, що вбачали в них лише інструмент оптимізації існуючої політичної та соціально-економічної системи, яка б дозволяла їм зберігати свій вплив. Бути ж провайдером модернізації російська еліта на початку ХХІ ст. була не здатна априорі, оскільки модернізаційна схема для Росії передбачала докорінну зміну експортно-паливної моделі російської економіки, що цілком не відповідало на той момент стратегічним інтересам російської еліти.

В умовах відсутності зацікавлених у реалізації глибокої модернізаційної моделі політичних суб'єктів В. Путін запропонував схему

«керованої демократії». Головними ознаками встановленого у 2002-2004 рр. режиму «керованої демократії» стали:

– зменшення впливу на політику незалежних від держави політичних акторів (регіональних еліт, партій, ЗМІ, олігархів). З 2001 р. у олігархів, опозиційно налаштованих до чинної влади, були відібрані медіа (НТВ, ТВ-6). Через реформу виборчого законодавства та встановлення жорсткої системи контролю за процесом виборів політичні партії втратили вплив на політичний процес у тому обсязі, який був за часів Єльцина. І, нарешті, видалення з кола впливових політичних акторів олігархів Б. Березовського та В. Ходорковського, які прагнули впливати на політичні процеси, довело, що влада співпрацює та сприяє розвитку лише тих олігархів, які відходять від впливу на політику або повністю підтримують президентський курс;

– формальне перенесення акценту при ухваленні рішень з неформальних центрів впливу на інституційні механізми і процедури, оскільки єдиним центром генерування стратегій і рішень залишався президент;

– активне використання технології створення субститутів та квазіпредставництв, структур, за допомогою яких із системи влади взагалі «виймалися» чи послаблювалися діючі інститути. Наприклад, до субституту можна віднести створену при президенті Росії Державну Раду (як альтернативу Раді Федерації);

– зростання впливу на розробку та реалізацію політичних рішень з боку бюрократичної еліти. Так, реформа Ради Федерації та бюджетна реформа зменшила вплив регіональних управлінців на формування центральної політики та позбавила губернаторів фінансової самостійності. А нова система виборів губернаторів (замість прямого через законодавчі регіональні збори за поданням президента) фактично вписала губернаторів у «президентську владну вертикаль»;

– трансформація російського капіталізму з олігархічного на апаратний.

Зоною ризику створеної В. Путіним інституціоналізованої «керованої демократії» було її тяжіння до гіперцентралізації влади. Небезпеки гіперцентралізації полягають у слабкому поділі влади по горизонталі і вертикалі; перманентному конфлікті між галузевими блоками уряду; нездатністю влади адекватно реагувати на виклики; безвідповідальності. Отримавши керований політичний режим і великі повноваження, президент проголошує про завершення «стабілізації» і початок розробки довгострокової стратегії розвитку країни за всіма критичними напрямками. Увесь 2005 рік пройшов під гаслами суттєвого прориву наукомістких виробництв у російській економіці. В 2006 р. стало зрозумілим, що В. Путін чітко визначив точку зростання російської економіки – лідерство в світовій енергетиці, якого можна добитися через запровадження Росією інноваційних технологій у цьому сегменті економіки.

В той же час частина науковців і представники політикуму активно модерують тезу про те, що суб'єктом модернізації стане не певний політичний інститут чи певна соціальна група (середній клас, бюрократія), а окрема людина – В. Путін, незважаючи на те, буде він обіймати посаду президента чи прем'єр-міністра Російської Федерації. «Нікого іншого, окрім Путіна, хто б мав серйозний досвід керування державою і справжньою політичною волею, в Росії зараз немає. Тому і проблема державного управління полягає зараз не в Путіні, а в тому, як створити систему реалізації його політичної волі», – зазначає політичний філософ Ю. Крупнов [77].

Внесення правок до Конституції, які збільшують строк перебування на посаді президента, перемога очолюваної Путіним партії на парламентських виборах 2007 року, фактичне «призначення» наступника Д. Медведєва на посаду президента Росії, – ці події, реалізовані у 2007-2008 рр., відкрили шлях до подальшого зростання впливу одного політичного суб'єкта за рахунок падіння політичної ваги решти елітних груп.

Якщо звернутися до ключових фігур в українському політикумі, то можна побачити, що Президент України В. Ющенко, хоча й являв собою яскравий приклад лідера під час подій 2004 р., так і не зміг використати потенційні можливості для подальшого реформування політичного та соціоекономічного життя країни.

Здатність впровадження «осі нового часу» у В. Ющенко як політичного лідера під час президентської виборчої кампанії і на початковій стадії президентства була максимальною. «Помаранчева революція» може розглядатися як спроба ініціювання системної трансформації, комплексної рецепції і впровадження європейських культурно-цивілізаційних цінностей.

Таким чином, приклад В. Ющенка дає змогу розглянути емпіричне втілення дещо ідеалізованого типу політичного лідерства, якому не достає прагматизму та раціоналізму в прийнятті рішень.

Віктор Янукович, сучасний Президент України, лідер усеукраїнської політичної партії лівоцентристської спрямованості – Партії регіонів, являє собою яскравий приклад пострадянського лідера національно неінтегрованого соціуму. Ціннісна система соціального лідерства В. Януковича характеризується домінуванням утилітарно-гедоністичних імперативів. Зокрема, актуалізуються цінності матеріальної стабільності, соціального комфорту, сакралізованої хазяйновитості. Концепти стабільного, прогнозованого економічного розвитку і соціальної захищеності є ключовими для індивідуальної і колективно-групової оцінки лідерських якостей В. Януковича.

Легітимаційні механізми соціального лідерства В. Януковича включають концепти «сили», «примусу». Його тип макрополітичного лідерства відповідає базовим основам макіавелівського типу лідерства, у той час коли тип лідерства В. Ющенка є антиподом цього образу. В. Янукович позиціонується як досвідчений господарник і керівник, якому далекі національний романтизм, символізм і комплексна рецепція європейських

цінностей. Стабільною залишається масова підтримка В. Януковича в Східній і Південній Україні, що охоплює національно неінтегровані регіони країни.

В. Янукович позиціонувався постійно як спадкоємець Президента України Л. Кучми і сприймався як послідовник політичних традицій пострадянської господарсько-управлінської еліти. Основним гаслом В. Януковича й очолюваної ним політичної сили є «поліпшення якості життя українських громадян уже сьогодні». Масштаби вираження нації, регіону, Європи, людства в політичній риторичі В. Януковича відсутні – їм протистоїть теза «тут і зараз». «На відміну від апеляції В. Януковича, який прагне гарантувати ефективний державний патерналізм, що не залежить від рівня громадянської свідомості, В. Ющенко звертає увагу до терпіння, турботи про майбутнє і життєво важливої індивідуальної відповідальності» [170]. Таким чином, на прикладі В. Януковича чітко прослідковується емпіричне втілення ідеально-типологічних характеристик лідера соціуму.

Цікавим і доцільним в умовах трансформацій, які відбуваються в нашій країні, видається дослідження гендерних аспектів політичного лідерства. Традиційно лідерство як соціально-психологічний феномен вивчалось майже без врахування статі, тому що лідерська роль апріорі вважалася маскулінною. На керівних державних посадах, а також у масових громадсько-політичних організаціях, партіях в основному перебувають чоловіки, які й формують політику держави в її власне «чоловічому вбранні». Проте логічно припустити, що жінка-політик зможе більш компетентно оцінити проблеми жінок, що вона буде більш розумніше, чутливіше, адекватніше представляти жіночу частину населення.

Оскільки кожний конкретний політичний лідер не може рівною мірою враховувати і «свої», і «не свої» гендерні інтереси, набуває актуальності проблема пропорційно представленості в політиці лідерів як чоловічої, так і

жіночої статі. Конструктивне поєднання гендерних ролей у політичній діяльності, пропорційна представленість у ній лідерів від жінок і чоловіків суттєво збагачує суспільство, стимулює його творчу енергію, оптимізує процес прийняття рішень. Необхідно також брати до уваги, що інтереси тієї чи іншої соціальної групи можуть бути належно враховані, якщо їх представники становитимуть не менше як 30 % від загальної кількості осіб, які причетні до прийняття політичних рішень. У країнах із високим рівнем жіночого представництва у структурах влади (Фінляндія – 39,0 %, Норвегія – 35,8 %, Швеція – 33,5 %, Данія – 33,0 %) [69] краще, ніж деінде, вирішуються проблеми екології, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, досягається злагода у суспільному організмі. При цьому від жінок-політиків очікують не тільки захисту соціальних інтересів населення, конструктивного і активного вирішення специфічно жіночих проблем, а й іншого, відмінного від чоловіків, стилю роботи, способів розв'язання питань.

Проте, ставлення до жінок-лідерів, зокрема політиків, у нашому суспільстві є досить упередженим. Серед народу поширена думка, що жінці не місце у великій політиці. Звичайно, ці стереотипи трохи посунула така харизматична постать української політики, як Юлія Тимошенко. Якщо проаналізувати її діяльність, стає зрозумілим, що питання про стиль роботи доволі суперечне. Так, Ю. Тимошенко у своїй риториці щодо діяльності уряду або партій зазвичай відзначає «стереотипні» позитивні якості жінки-політика. Як правило, вона наголошує, що жінки більш терпимі в спілкуванні з іншими, прагнуть в більшій мірі досягти гармонії і тому надають перевагу компромісу, а не конфронтації, колегіальному, а не ієрархічному способу прийняття рішень. У жінок більш прагматичний підхід, порівняно з чоловіками, краще розвинене почуття обов'язку стосовно роботи, вони рідше відсутні на сесіях та засіданнях. Якщо врахувати, що серед жінок-політиків вона єдиний політичний лідер, що виступає на одному рівні з чоловіками, стає зрозумілим прагматичність використання подібних «меседжів»,

спрямованих на маніпулювання масовою свідомістю та підвищення власного рейтингу.

Ю. Тимошенко має більш складний імідж, ніж політики-чоловіки. Вона має в своєму іміджовому портреті певні «чоловічі» риси стосовно прийняття рішень та звітування щодо їх наслідків, але активно демонструє переважання суто жіночих рис у зовнішності. Постать Ю. Тимошенко найбільш відповідає авторитарному типу лідерства, що й обумовлює її політичну поведінку, стиль прийняття рішень, прагнення отримати перемогу й отримати владу будь-якою ціною.

Слід зазначити, що для політичних лідерів пострадянського простору властивою є психологія боротьби за здобуття і реалізацію влади не завжди чистим шляхом, що пов'язано з постійним рухом, напруженням, суперечностями, конфліктами (середній термін перебування при владі політичних лідерів становить 12,5 місяців). Українські загальнонаціональні лідери не користуються довірою суспільства. Лише 17,6 % населення довіряють Президенту України, 3,9% – народним депутатам, 2,4 % – міністрам, 1,2 % – керівникам політичних партій. Найвищий рівень довіри населення проявляє до вчених – 36,0 % [69].

Зазвичай, пересічні громадяни, що становлять більшість суспільства, здебільшого сприймають, оцінюють (підтримують або відкидають), як уже зазначалося, не самого лідера, а його імідж, який сформований в їх свідомості різними шляхами. За даними соціологічних досліджень, пересічні виборці обирають людей, а не ідеї чи програми, внаслідок чого центральною ланкою механізму формування політичної еліти в Україні постає особистість політичного діяча.

Зміни до Конституції України у 2006 р. та перехід до пропорційної системи виборів, деякою мірою послабив роль особистості в електоральному процесі, що більш властиво мажоритарній системі, але, у той же час, перетворив політичні партії та їх об'єднання на ключові суб'єкти політичного

процесу. Політичні події 2007-2008 рр. наочно довели, що перспективи подальшого розвитку політичної системи значною мірою залежать від особливостей внутрішньої організації та діяльності цих структур, що, в свою чергу, обумовлюється особистими поглядами та уподобаннями лідерів партій.

Позитивним демократичним підсумком є те, що результати парламентських виборів 2006 р. і 2007 р. та перебіг політичних подій у 2008-2009 рр. підтвердили неможливість створити єдину «партію влади» та зміцнення позицій одного політичного лідера. Це є передумовою подальшого формування в Україні плюралістичної політичної системи, в якій жодна з суспільно-політичних груп не матиме «контрольного пакету» влади і унеможливить реставрацію авторитарного політичного режиму, що, наприклад, спостерігається в Росії та Білорусі.

Одним з впливових важелів подальшої трансформації партійно-політичної системи України в 2009 р. є зростаюче розчарування населення у парламентських політичних партіях, яке поєднується із збереженням підтримки політичних лідерів, і, як наслідок – збільшення громадського попиту на «третю силу», появі та реалізації дій якої може заважити прагнення бачити на політичному полі вже відомих гравців. При такій перебільшеній персоніфікації влади та політичних еліт акторами політичних процесів стають окремі постаті, які впливають на всі галузі політичного життя країни, навіть на політичний режим держави.

В зв'язку з цим треба наголосити, що для пострадянського розвитку непридатна модель демократичного пакту еліт, що в тій чи іншій формі відбулася в країнах Центральної та Східної Європи. Угоди лідерів пострадянських еліт дійсно відбувалися, але замість народження демократії ці пакти швидше стабілізували й консолідували різні варіанти недемократичних або напівдемократичних режимів [17]. Річ у тім, що пострадянські пакти відбувалися навколо іншого «порядку денного» – неформальної угоди щодо «захоплення держави» й монопольного присвоєння

публічних політико-економічних функцій. Фахівці, які вивчали процеси політичної модернізації в різних країнах, що розвиваються, назвали це «неопатримоніальною» системою влади, яка виникає саме в умовах «пізнього» формування структур сучасної національної держави.

Можна припустити, що в Україні через зазначені вище причини формування неопатримоніальної системи спостерігається у другій половині 90-х – початку 2000-х років. У рамках даної системи відбувається «присвоєння» сфери державного управління офіційними носіями політичної влади, унаслідок чого воно здійснюється як «приватне володіння» правлячих груп (*patrimonium* у перекладі з латинської означає «спадкоємне, родове майно»). У результаті державні й адміністративні ресурси, а також суспільні інститути використовуються для досягнення економічних і політичних цілей приватних осіб [69]. Наприклад, силові та фіскальні функції держави фактично стають ефективним важелем придушення будь-якого політичного опору й усунення економічних конкурентів за принципом «друзям – усе, ворогам – закон». Виникає своєрідна модель «політичного капіталізму», за якою нагромадження капіталу відбувається шляхом отримання доступу до політичних і адміністративних ресурсів. У цій системі «капіталізму без капіталістів» головне місце належить новому класу рентоорієнтованих (*rent-seeking*) політичних підприємців, що досягають економічних цілей через «політичні інвестиції» у вищі державні посади, силові структури, політичні партії, депутатський і чиновницький корпуси. У відповідь вони одержують політично обумовлені пільги та привілеї, доступ до бюджету і державної власності, імунітет до закону тощо.

Вирішальна роль у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби належить клієнтарно-патронатним відносинам і зв'язкам. Патрон «захищає» своїх клієнтів, а останні роблять йому всілякі «послуги». Економічні та владні ресурси першого обмінюються на електоральну лояльність других. У цьому сенсі

неопатримоніальна система є складною пірамідою різноманітних регіональних, галузевих і бізнесових патронатів, що поєднуються через механізм клієнтурних відносин вертикально виконавчої влади, а сенс політичної боротьби у цій системі полягає у конкуренції за доступ до ресурсів, владних позицій і посад, але аж ніяк не у задоволенні інтересів людей. Адже «шлях угору» визначається прихильністю патрона, а не вибором громадян.

Загальну динаміку ролі особистості політичного лідера в розвитку пострадянських політичних режимів можна в цілому подати таким чином.

До середини 90-х років ХХ ст. у більшості пострадянських держав у результаті політичних і економічних реформ відбувається консолідація системи неопатримоніального правління на основі того чи іншого варіанта поєднання інтересів неопатримоніальної бюрократії, політичних рентиорієнтованих підприємців і глави держави, який контролює використання силових ресурсів. У тому випадку, коли глава держави встановлює персоналістський контроль політики і бізнесу через як напівтрадиційні, так і сучасні стимули й винагороди, можна констатувати встановлення «султанатських» режимів (Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан, Білорусь). Там, де відбулося «захоплення» держави рентиорієтованими економічними гравцями разом з неопатримоніальною бюрократією, сформувалися олігархічно-патримоніальні режими (Росія, Україна, Молдова, Грузія, Вірменія).

Розширення позицій рентиорієтованих акторів (що найяскравіше виявилось під час президентських виборів у Росії й Україні в другій половині 90-х років ХХ ст. та у силових захопленнях влади в закавказьких республіках) призводить до посилення конкуренції різних фракцій неопатримоніальної бюрократії й плюралізації економічного та політичного простору цих держав, що зачепило й низку «м'яких султанатських» режимів Центральної Азії та Закавказзя (Казахстану, Киргизстану й Азербайджану).

У більшості олігархічно-патримоніальних режимів найвпливовіші економічні гравці порушують питання про часткову зміну правил гри та зменшення ролі глави держави як основного вето-гравця й домінантного елемента неопатримоніальної вертикалі. Таким чином, виникає потреба не в ієрархічній, а швидше у горизонтальній самоорганізації політико-економічних гравців без єдиного монопольного центру, що знайшло своє політичне виявлення в проектах парламентаризації політичної системи й сформулювало запит на «слабкого президента». Так формується перша стратегія трансформації пострадянського неопатримоніалізму, яку можна назвати «політичною раціоналізацією»: політична система має бути перебудована так, щоб швидко й ефективно реагувати на запити різних груп економічних інтересів, має бути «прозорою і нейтральною». У відповідь на це неопатримоніальна бюрократія, спираючись на контроль силових ресурсів держави главою держави, спробувала обмежити або навіть ліквідувати всі незалежні центри сили, що активізувалися (олігархічні бізнес-інтереси, політичні партії, ЗМІ, парламент, НГО, культурні й регіональні еліти тощо).

«Олігархічний поворот» 1993/1994-1999/2000 рр. змінюється новим ключовим трендом 2000/2001-2004 рр., що полягає, з одного боку, у формальній раціоналізації/бюрократизації політико-економічних центрів влади і відновленні позицій держави в економічній сфері, а з іншого – у спробах обмежити та контролювати політичну конкуренцію, що викликає розвиток авторитарних тенденцій і поступове «закриття» політичної сфери. Таку стратегію можна назвати шляхом «силової раціоналізації» (у певному сенсі цей шлях аналогічний розвитку абсолютизму в Західній Європі та його боротьбі з іншими конкуруючими центрами влади).

«Силова раціоналізація», що відбувається під гаслами «давати лад в економіці», фактично призводить до «контрреволюційної стабілізації»: експропріації ресурсної бази незалежних економічних гравців, усунення їх значущого політичного впливу і, зрештою, занепаду ролі парламенту і

політичних партій. Успішна «силова раціоналізація» є формою «бюрократичної революції» згори, що призводить також до істотної трансформації режиму в деякий різновид бюрократичного неопатримоніалізму (домінуючим про шарком стає силова бюрократія), що має своїм прототипом «бюрократичний авторитаризм» латиноамериканського чи східноазіатського типу. Саме в напрямі «бюрократичної революції» згори (й успішної контрреволюційної стабілізації) розвиваються Росія, Білорусь, Казахстан і Азербайджан. Через геополітичні причини та слабкість ресурсної бази неопатримоніалізму відносно безболісно парламентаризація режиму відбулася в Молдові (як і раніше у державах Балтії). В інших країнах опозиційні політичні сили, спираючись на свої регіональні та соціальні бази підтримки, були змушені перейти до мобілізації мас (Грузія, Україна, Киргизстан), що викликало класичну неопатримоніальну революцію. Загалом «кольорові революції» відбулися там, де правлячі еліти пізно чи недосить рішуче перейшли до здійснення стратегії «силової раціоналізації» та придушення незалежних конкуруючих центрів сили або не змогли домогтися підтримки більшості соціальних і регіональних груп та інтегрувати їх у систему неопатримоніального перерозподілу.

Таким чином, «політична раціоналізація» знизу (через «кольорові революції») і «силова раціоналізація» згори (через «бюрократичну революцію») можуть вважатися різними варіантами здійснення процесу раціонально-бюрократичної трансформації, що у свій час призвела до створення сучасних демократичних національних держав. Але однаковою мірою наслідком раціонально-бюрократичних трансформацій може стати як народження неопатримоніальних демократій, так і встановлення авторитарних режимів.

В Україні формування неопатримоніальної системи влади відбувалося в період першого терміну президентства Л. Д. Кучми, який намагався регулювати втрати політичних й економічних реформ за допомогою типового

«неопатримоніального менеджменту». При цьому конституційний компроміс 1996 р. можна вважати важливим досягненням у певній міжелітній консолідації системи на основі інтеграції більшості рентоорієнтованих груп як індустріального Сходу, так і частини націонал-демократичних еліт Заходу України. Президентські вибори 1999 р. підтвердили гегемонію Глави держави, який досить успішно контролював найважливіші ресурсні позиції на політичному просторі та встановлював на ньому власні формальні й неформальні правила гри. При цьому Президент України спирався не стільки на публічно-політичні, скільки на державно-адміністративні канали впливу клієнтарного типу, наприклад, через зміну й призначення регіональних керівників, контроль ключових позицій у державному апараті, силових міністерствах і основних галузях економіки.

Переломом у розвитку неопатримоніального режиму Л. Д. Кучми став «касетний скандал» і парламентські вибори 2001-2002 рр., що підірвали сформований міжелітний компроміс. Фактично протягом 2001-2002 рр. від «партії влади» відколоса досить значна частина впливових економічних груп і більшість національно-демократичних субеліт, які вийшли з клієнтарно-патронатної мережі чинного президента і стали ядром альтернативної «помаранчевої коаліції» В. А. Ющенко на президентських виборах 2004 р.

Щоб проаналізувати те, що відбулося, доцільно звернутися до досягнень сучасної макроісторичної соціальної теорії, яка досліджує процеси виникнення сучасних західноєвропейських національних держав (Ч. Тіллі, М. Манн, Дж. Голдстоун) [183]. Другий термін свого президентства Л. Д. Кучма спробував присвятити бюрократизації та раціоналізації своєї системи, «дати лад економіці», а, отже, ліквідувати всі незалежні центри економічної сили й політичного впливу. Сюди можна приєднати й підвищені «апетити» тодішнього глави держави і його оточення, що прагнули підвищити «віддачу» від своїх васалів, однак у неопатримоніальних системах

обидва мотиви завжди переплетені й існують разом. «Закручування гайок» в економічній сфері, «зачищення» політичного поля, як і посилення фіскальних функцій держави, звужує можливості більшості рентоорієнтованих еліт, що не перебувають серед найближчого оточення глави держави, а іноді й зазнають утисків від силових структур.

Таким чином, у колах самої політичної еліти виникає «революційна ситуація» і відкинуті еліти починають діяти проти глави держави, вкладаючи ресурси, умовно кажучи, не в президента, а в альтернативні політичні проекти. Так починається розпад неопатримоніальної системи, а Помаранчева революція стала одним із симптомів такого розпаду.

Демократія виникає в умовах гострого конфлікту й протистояння різних конкуруючих економічних груп, кожна з яких дбає лише про власні інтереси. Жодна з цих груп не має демократичних цілей як головного мотиву. Швидше демократичні інститути та механізми є наслідком зіткнення і конфлікту, що призводить до патової ситуації, за якої через взаємний страх основні учасники роблять вибір на користь демократії. Тим самим протиборчі сторони досягають не найсприятливішого монопольного розподілу вигащів за принципом «переможець одержує все», а поміркованішого, проте гарантованішого варіанту розподілу (ніхто ніколи не залишається в повному програші, просто вигащ одних іноді ледве більше вигащу інших). Демократія «знижує ставки» у політичній грі й різко зменшує як ціну програшу, так і розмір вигащу. Отже, «іронія демократії» полягає в тому, що вона завжди з'являється як несподіваний продукт зіткнення егоїстичних груп інтересів. Останні, переслідуючи власні цілі, змушені дотримуватися демократичних правил гри через інстинкт самозбереження, тобто ставитися до них як до стратегічно найраціональнішою лінії поведінки в довгостроковій грі з кількома циклами інтеракції.

Що стосується Помаранчевої революції, то одним з її дійсно демократичних підсумків є неможливість реалізувати бажану деякими

політичними силами модель реставрації неопатримоніальної системи. Через внутрішні протиріччя рентоорієнтовані політичні підприємці з помаранчевого блоку не змогли створити широку «партію влади». Це і є передумовою формування в Україні плюралістичної політичної системи, в якій жодна з груп чи сегментів суспільства не матиме «контрольного пакету» влади. У цьому сенсі цілком можна погодитися з тезою М. Макфола про те, що «багато з так званих розчарувань Помаранчевої революції є ознакою укорінення демократії» [95].

Таким чином, неопатримоніальні революції відкривають реальну можливість укорінення демократії як побічного продукту конфлікту політичних і економічних сил. Парламентські вибори 2006 р. та 2007 р. закріпили багатополюсну систему української політики, в якій у режимі «динамічної рівноваги» діють кілька приблизно рівних загальнонаціональних політичних гравців. Специфічний український варіант напівпрезидентської республіки в умовах класичного «розділеного правління», яке склалося в результаті коаліційних торгів 2006-2007 років, фактично призвів до інституціоналізації своєї версії конкурентного «двовладдя», що ґрунтується на балансі формальних важелів і ресурсної бази підтримки основних протагоністів. Така ситуація між основними політичними гравцями в умовах гострої політичної конкуренції сприяє закріпленню демократичних правил гри і блокує потенційні спроби реалізації політики «переможець отримує все» з боку будь-якого учасника. Наприклад, спроби змінити статус-кво з боку Партії регіонів були успішно блоковані президентською стороною й призвели до розпуску Верховної Ради України та позачергових парламентських виборів у вересні 2007р. З іншого боку, наявність могутніх незалежних політичних гравців блокує будь-які нові спроби побудови адміністративних «партій влади».

Як висновок зазначимо, що стійке закріплення демократичних правил гри як «the only game in town» (як протилежність неопатримоніальній

політиці патронату) можливе лише за умови, коли постреволюційні еліти будуть з рештою змушені прийти до деякої форми пакту (за відкритих правил гри) або, як мінімум, картелю (із залаштукованими домовленостями) за участі також і ключових еліт старої влади.

Так, надмірна персоніфікація процесу партійного будівництва, вождизм у партіях і депутатських фракціях, їх недемократичність, застосування імперативного мандату поряд з використанням закритих партійних списків на парламентських виборах призводить до узурпації партійними лідерами права формувати перелік кандидатів у народні депутати. Це своєю чергою стимулює політичну корупцію та перетворює народних обранців на безініціативних, цілковито підконтрольних партійному лідеру осіб.

Склалася ситуація, коли розбудова демократії у країні блокується недемократичністю партій, авторитаризмом в їх керівництві, а також незацікавленістю більшості політичної еліти у подальших реформах.

Посилення персоніфікації процесів партійного будівництва через використання пропорційної системи виборів має також специфічні наслідки.

1. Надмірна політизація складу представницьких органів. Обрання органів місцевого самоврядування за партійними списками стимулює їх залучення до політичної боротьби на загальнонаціональному рівні. Зокрема поширилася практика ухвалення органами місцевого самоврядування рішень, які належать до компетенції органів державної влади (наприклад, щодо статусу мови; щодо питань зовнішньої політики – проголошення населених пунктів «зонами, вільними від НАТО»; щодо формування органів державної влади – заклики про відставку вищих керівників держави тощо).

2. Практика складання партійних списків в умовах слабкості місцевих партійних організацій. Вона виявляється у неспроможності політичної партії сформувати повноцінний виборчий список. Це спричинює такі негативні наслідки.

а) Недоукомплектованість складу ряду місцевих рад, оскільки у партійних списках було менше осіб, ніж отримано мандатів. Зокрема, за даними експертів Асоціації міст України, на 1 березня 2007 р. у обласних та районних радах, а також у міських радах міст обласного значення залишалися вакантними 187 депутатських місць [74, с. 44].

б) Залучення до виборчих списків осіб без визначеної політичної орієнтації та з відсутністю досвіду громадської роботи. Це негативно впливає не лише на якість рішень, але й на фракційну дисципліну у місцевих радах. Тому у місцевих радах частими є розколи фракцій та зміни фракційної належності депутатів. Наприклад, у Київській міській раді, обраній у 2006 р., за перший рік її діяльності з однієї фракції до іншої перейшли 25 з 120 депутатів, або 20,8 % її складу.

3. Невідповідність принципу комплектування обласних і районних рад їх юридичному статусу. Згідно з частиною 4 статті 140 Конституції України та статтею 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», обласні та районні ради є «органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст» [70]. Пропорційне представництво з використанням єдиних партійних списків для всієї області (району) негативно впливає на забезпечення такого представництва. Так, непропорційно велику частку депутатів обласних рад становлять представники обласних центрів: у Полтавській обласній раді вона становить близько 49 % депутатського корпусу, у Луганській – близько 50 %, у Одеській – 75 %. Натомість значна частина сільських районів у деяких областях взагалі залишаються без своїх представників: у Вінницькій та Закарпатській областях – по 5 районів, у Полтавській – 10 [74, с. 43].

Суттєвим недоліком надмірного впливу особистості політичних лідерів на розподіл владних повноважень на місцевому рівні є низький рівень фактичної легітимності органів місцевого самоврядування.

Таким чином, запровадження пропорційної виборчої системи, що суттєво вплинула на провідну роль окремих політичних лідерів, спричинює невідконтрольність персонального складу виборчих списків самим виборцям. Зазначене сприяє розвитку авторитарних тенденцій всередині партій та суттєво ускладнює відповідальність суб'єктів виборчого процесу перед виборцями, значно підвищує конфліктогенний потенціал діяльності органів місцевого самоврядування.

Через відсутність механізмів впливу громадян України на діяльність представницьких органів дискредитується не окремі політичні лідери та їх партії, а демократичні процеси, зокрема, інститут виборів. Зрештою це може призвести до делегітимізації демократичної політичної системи.

Отже, в Україні, за умов недосконалості партійної системи і сформованих політичними партіями представницьких органів, актуалізується потреба у «заміщенні» їх функцій формами прямої демократії. Подальше формування механізмів прямої демократії залишається одним з найефективніших шляхів підвищення дієвості політичної системи.

Шляхом подолання цих негативних тенденцій є:

– впровадження регіональних відкритих виборчих списків кандидатів у депутати та диференційованого виборчого бар'єра для партій та блоків, а також повернення до мажоритарної системи виборів депутатів місцевих рад, що сприятиме розвитку регіональних осередків політичних партій, їх внутрішній демократизації та створюватиме сприятливіші умови для процесу оновлення політичної еліти на основі відкритої конкуренції парламентських та позапарламентських політичних партій;

– застосування політичними силами праймеріз – публічних та прозорих виборів партійних лідерів усіх рівнів (від керівників первинних організацій до голів партій і кандидатів на посаду Президента України).

Висновки до III розділу.

Завдяки вивченню особливостей функціонування політичної еліти на пострадянському просторі в останні десятиліття, було встановлено, що політична еліта відіграє значну роль у модернізаційних процесах через недостатній розвиток громадянського суспільства.

Показано, що політична еліта характеризується неконсолідованістю та неефективністю функціонування, неможливістю оновлення її складу.

Серед головних чинників такого стану виділено формування політичних мегасуб'єктів та підвищена роль особистості політичних лідерів.

Встановлено, що центральною ланкою механізму формування політичної еліти в Україні постає особистість політичного діяча, що пов'язано з впровадженням змін до Конституції України у 2006 р. та переходом до пропорційної системи виборів, які перетворили політичні партії, їх об'єднання та лідерів на ключові актори політичного процесу.

Зазначено, що перспективи подальшого розвитку політичної системи значною мірою залежать від особливостей внутрішньої організації та діяльності партій, що обумовлюється особистими рисами та уподобаннями їх лідерів.

При перебільшеній персоніфікації влади та політичних еліт акторами політичних процесів виступають окремі постаті, які впливають на всі галузі політичного життя країни, на політичний режим держави, на поле політичних гравців та специфіку приходу до влади на всіх рівнях.

Визначено, що недемократичність партій, авторитаризм в їх керівництві, а також незацікавленість більшості політичної еліти у подальших реформах, виступає ризиком для демократичного розвитку держави.

Показано, що незважаючи на кризовий стан суспільства, все ж останні події ще раз підтвердили неможливість створити єдину «партію влади» та

зміцнення позицій одного політичного лідера, що з повним підґрунтям можна вважати є передумовою подальшого формування в Україні плюралістичної політичної системи і неможливості реставрації авторитарного політичного режиму.

Для подолання вказаних негативних тенденцій запропоновані засоби, серед яких головними є підвищення прозорості та публічності при виборах політичних лідерів всіх рівнів, реформа виборчої системи, внутрішня демократизація партій, підвищення політичної культури населення країни.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження зосереджувалося на вирішенні кола питань щодо визначення загальних та особливих рис становлення і функціонування політичної еліти на пострадянському просторі, що передбачало порівняння політичних процесів таких країн, як Росія, Білорусь, Україна, Казахстан, Киргизстан. Першим кроком до здійснення цього аналізу було встановлення змістовного навантаження понятійно-категоріального апарату дослідження, вибір основних методологічних підходів, на основі яких і здійснювалися подальші наукові напрацювання.

Підсумовуючи результати дослідження, загальні його висновки можна сформулювати наступним чином:

1. Проаналізовано сутність поняття «політична еліта» та основні підходи її дослідження в класичній і некласичній політичній традиції. Так, основними напрямками обґрунтування феномену еліти є: ірраціональний (підхід, застосований у філософських науках), харизматичний, біологічний, психологічний, технократичний та історичний. Однак, практично всі дослідники під елітою розуміють порівняно невеликі групи вибраних осіб, яким або притаманні сильна воля та великі знання, або вони обіймають керівне становище в політичній, економічній, військовій чи духовній сферах, або об'єднують обидві риси. Це групи, які, як правило, мають вищий соціальний статус, певну єдність інтересів і цілей, а також чималі офіційні повноваження, можуть контролювати діяльність усіх ключових інститутів суспільства.

В даному дисертаційному дослідженні під терміном «політична еліта» розуміється відносно стійка, внутрішньо диференційована група осіб, які складають меншу частину суспільства, володіють певними якостями, підготовлені до виконання політико-управлінських функцій, займають певні

політичні керівні посади та безпосередньо впливають на прийняття політичних рішень і життєдіяльність суспільства в цілому.

Встановлено, що державам пострадянського простору притаманні процеси трансформації та заміни еліт, прояви непотизму, клієнталізму, трибалізму, вождизму і т.ін.

Дістало подальшого розвитку обґрунтування положення, що політична еліта в цих країнах підлягає процесам вертикалізації та горизонталізації, що загалом створює певну ієрархізовану структуру боротьби за здобуття, реалізацію та утримання влади.

2. Визначено співвідношення понять «політична еліта», «номенклатура», «бюрократичний клас» та зроблений висновок, що віднести бюрократію та номенклатуру до політичної еліти, виходячи з даного вище визначення, не представляється можливим, за винятком окремих представників цих прошарків. Це дало змогу подальшого розвитку положень щодо специфічності форм і видів рекрутування нових членів політичної еліти.

3. Проаналізовано теоретичні концепції та виявлено тенденції утворення політичної еліти в трансформаційних суспільствах, в основу яких покладено формування демократичної системи влади. Вивчення теоретичних засад аналізу способів елітоутворення в стабільних і трансформаційних суспільствах показало, що основними механізмами формування еліти є циркуляція, ротація та рекрутування, з яких головним є останній.

Система рекрутування є механізмом формування і відтворення еліти, що включає в себе критерії, порядок і коло осіб, які здійснюють відбір. Механізмами рекрутування політичної еліти є принципи висунення в її склад новобранців, що неминуче різняться залежно від суспільного устрою і історичної епохи (такими принципами, поперемінно або синхронно, були кровна спорідненість, спадкоємство, володіння власністю, професійна компетентність, партійна приналежність, особиста відданість, старшинство

або вислуга років, протекціонізм, тощо). Рекрутування реалізується через функціонування каналів, тобто шляхів просування до верхівки політичної ієрархії. До основних інституційних каналів такого роду можна віднести державний апарат, органи місцевого управління, армію, політичні партії, релігійні організації, систему освіти. Способи горизонтального пересування членів політичної еліти в системі різноманітних каналів рекрутування описується через категорію проникності.

4. Досліджено форми і види рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі. Вивчення форм і видів рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі дозволило встановити їх загальні та особливі характеристики. Так, загальними рисами рекрутування для політичної еліти в Росії, Україні, Білорусі є його «неономенклатурний» тип, звуження проникності каналів, зменшення кількості каналів рекрутування. Це вказує на переважання закритого типу рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі.

Особливі риси рекрутування змінюються залежно від пострадянської країни, історії та чинників становлення й розвитку її політичної еліти. Так, в залежності від країни механізмами та проникність можуть бути як відкритими, так і закритими. В Росії до сьогодення спостерігається переважно репродукція еліт, серед характерних рис якої є формування партії влади, клановість; повернення до регіональних закритих форм рекрутування; тенденція зміцнення позицій номенклатурної бюрократії; кадрова ротація управлінців верхніх ешелонів влади, наближених топ-менеджерів; найбільш діяльним органом реального управління в країні є адміністрація президента РФ.

На відміну від Росії, для Білорусі найбільш характерними є рекрутування поза правовим шляхом за принципом ідеологічної лояльності та особистої відданості і надійності кандидата, можливість отримати владу як засіб забезпечення особистої фінансової стабільності як головний мотив

рекрутанта, відсутність вертикальної мобільності та вкрай закриті системи та механізми рекрутування еліти, звуження каналів рекрутування.

Характерні риси системи рекрутування в Україні наступні: змішана система рекрутування (спостерігається наявність як закритої системи гільдій, так і відкритої антрепренерської системи в залежності від політичної партії) з тяжінням до закритості; переважає закритий характер рекрутування (попадання в вищі ешелони політичної еліти майже не можливе без приналежності до елітного кола: бізнес, політичного, культурного, тощо), спостерігається звуження каналів рекрутування при зростанні їх проникності. Механізми рекрутування залежать від певної політичної партії, але переважають партійна приналежність, протекціонізм, володіння власністю та клановість.

Для виходу з цієї ситуації запропоновано створення умов для ротації політичної еліти; закріплення на законодавчому рівні різниці між правлячою та звичайною політичною елітою, їх основних завдань та функцій в рамках політичного простору держави, основних механізмів впливу широких мас громадян України на політичну еліти в межах соціального контролю; надання переваги ідеологічним принципам партій, що складають політичну еліту, при її формуванні та рекрутуванні до неї; ствердження прозорості джерел та сум фінансування політичних партій України з метою запобігання їх значному впливу на якість прийняття важливих політичних рішень.

5. Визначено особливості функціонування політичної еліти на пострадянському просторі у часових межах з кінця XX ст. до початку XXI ст. Завдяки вивченню особливостей функціонування політичної еліти на пострадянському просторі в останні десятиліття, було встановлено, що політична еліта відіграє значну роль у модернізаційних процесах через недостатній розвиток громадянського суспільства, але при характеризується неконсолідованістю та неефективністю функціонування, неможливістю оновлення її складу, що заважає розвитку та подальшому втіленню

демократичних засад політичної діяльності. Серед головних чинників такого стану виділено формування політичних мегасуб'єктів та підвищена роль особистості політичних лідерів. Формування мегасуб'єктів зумовлене, в першу чергу, моральною «втомленістю» електорату від великої кількості виборів в період з 2006 по 2009 рр., підвищення його ролі у виборчих процесах та прагненням надати «кредит довіри» саме тій політичній силі, яка забезпечить стабільність політичного простору України і ефективність влади як вирішального чинника довіри до влади при підтримці демократичних принципів. Наразі такою силою виступає «Партія регіонів», ще однією перевагою якої є наявність значної кількості харизматичних керівників. На сьогодні Президент, що представляє цю політичну силу, став центром політичного та владного механізму України.

6. З'ясовано роль особистості у сучасному політичному полі пострадянських країн. При визначенні ролі особистості у сучасному політичному полі пострадянських країн, встановлено, що центральною ланкою механізму формування політичної еліти в Україні постає особистість політичного діяча.

Зазначено, що перспективи подальшого розвитку політичної системи значною мірою залежать від особливостей внутрішньої організації та діяльності партій, що обумовлюється особистими рисами та уподобаннями їх лідерів.

Визначено, що недемократичність партій, авторитаризм в їх керівництві, а також незацікавленість більшості політичної еліти у подальших реформах, виступає ризиком для демократичного розвитку держави.

Показано, що неможливість створити єдину «партію влади» та зміцнення позицій одного політичного лідера є передумовою подальшого формування в Україні плюралістичної політичної системи і унеможливить реставрацію авторитарного політичного режиму.

При перебільшеній персоніфікації влади та політичних еліт акторами політичних процесів виступають окремі постаті, які впливають на всі галузі політичного життя країни, на політичний режим держави, на поле політичних гравців та специфіку приходу до влади на всіх рівнях. Для подолання вказаних негативних тенденцій запропоновані певні засоби, серед яких головними є підвищення прозорості та публічності при виборах політичних лідерів всіх рівнів, реформа виборчої системи, внутрішня демократизація партій, підвищення політичної культури населення країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев С. Ю. Наше прошлое, настоящее, будущее: структура власти и задачи общества / С. Ю. Андреев // Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа / Ред.-сост. Ф. М. Бородкин, Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М.: Прогресс, 1989. – 590 с. – С. 483–559.
2. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. – М.: ЦентрКом, 1996. – 673 с.
3. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель – М.: МПСИ; Флинта, 2007. – 240 с.
4. Ашин Г. «Демократический элитизм» – реальность или иллюзия? / Г. Ашин // Власть. – 1998. – № 4. – С. 61–64.
5. Ашин Г. Курс элитологии / Г. Ашин. – М.: ЗАО «Спортакадемпресс», 1999. – 368 с.
6. Ашин Г. Правящая элита и общество / Г. Ашин // Свободная мысль. – 1993. – № 7. – С. 58–69.
7. Ашин Г. К. Курс истории элитологии: [учеб. пособие] / Г. К. Ашин. – М.: МГИМО(У) МИД России, 2003. – 302 с.
8. Ашин Г. К. Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский – М., 1999. – 368 с.
9. Ашин Г. К. Рекрутирование элиты / Г. К. Ашин // Власть. – 1997. – № 5. – С. 25–31.
10. Ашин Г. К. Формы рекрутирования политических плит / Г. К. Ашин // Общественные науки и современность. – 1998. – № 3. – С. 85–96.
11. Балабан Р. В. Політичні партії України на шляху до політичного класу / Р. В. Балабан // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 77–93.

12. Беккер Г. С. Экономический анализ и человеческое поведение / Г. С. Беккер // THESIS. – 1993. – Вып. I. – С. 24–40.
13. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. Бердяев. – М., 1990. – 62 с.
14. Биро-Золтан С. Восточноевропейские элиты и переход к демократии / С. Биро-Золтан // На путях политической трансформации (политические партии и политические элиты постсоветского периода): Сб. науч. работ. – М., 1997. – 250 с.
15. Бортніков В. І. Особливості формування політичного режиму в Україні в умовах посткомуністичної трансформації / В. І. Бортніков // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – С. 157–161. – (Філософія. Політологія; Вип. 84/86).
16. Бортніков В. І. Політична участь українських громадян в умовах демократичного переходу / В. І. Бортніков // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – С. 57–62. – (Філософія. Політологія; Вип. 87/88).
17. Бунецький Л. Л. Криза та політичний транзит України: інституційний аспект / Л. Л. Бунецький // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – С. 192–197. – (Філософія. Політологія; Вип. 91/93).
18. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые / [Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко]. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
19. Бусыгина И. М. Sum ergo cogito. Политический мини-лексикон / И. М. Бусыгина, А. Захаров. – М.: Московская школа политических исследований, 2006. – 324 с.
20. Васильев Л. С. Российская модернизация: проблемы и перспективы: Материалы «круглого стола» / Л. С. Васильев // Вопросы философии. – 2003. – № 7. – С. 9–11.

21. Васильева Л. Н. Элита или эрзац-элита: политическое будущее России / Л. Н. Васильева // *Общественные науки и современность*. – 2007. – № 1. – С. 91–102.
22. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
23. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М., 1990. – 804 с.
24. Воронов І. О. Закономірності трансформації політичної системи України / І. О. Воронов // *Часопис Київського університету права*. – 2004. – № 1. – С. 106–111.
25. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. – М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
26. Врадій О. Концепції євроінтеграції й політичні трансформації / О. Врадій // *Віче*. – 2008. – № 24. – С. 4–6.
27. Гайденко П. П. Проблема бюрократии у Макса Вебера / П. П. Гайденко, Ю. Н. Давыдов // *Вопросы философии*. – 1991. – № 3. – С. 174–182.
28. Гальчинський А. Глобальна криза чи криза глобалізації? / А. Гальчинський // *Віче*. – 2002. – № 1. – С. 44–50.
29. Гаман-Голутвина О. В. Политическая элита – определение основных понятий [Электронный ресурс] / О. В. Гаман-Голутвина // *Полис*. – 2000. – № 3. – Режим доступа до статті: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/81518>.
30. Гаман-Голутвина О. В. Политическая элита: Эволюция теоретических концепций / О. В. Гаман-Голутвина. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 448 с.
31. Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции / О. В. Гаман-Голутвина. – М.: РОССПЭН, 2006. – 448 с.

32. Гаман-Голутвина О. В. Проблема субъекта модернизации в России: историко-концептуальные аспекты и современное состояние / О. В. Гаман-Голутвина // Власть и элиты в российской трансформации: Сб. научных статей / Под ред. А. В. Дуки. – М.: Интерсоцис, 2005. – С. 94–95.
33. Гапоненко В. А. Духовний чинник політичної трансформації / В. А. Гапоненко // Віче: Спецвип. – Київ, 2007. – № 18: Всеукр. теор. й науково-практ. конф. з правозн., політології та соціології. «Трансформація політ. системи: соціальні перетвор. та законодавч. Процес». Т. 4. – С. 42–43.
34. Гельман В. Я. «Сообщество элит» и пределы демократизации: Нижегородская область / В. Я. Гельман // Полис. – 1999. – № 1. – С. 79 – 97.
35. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации. Наброски к теории / В. Я. Гельман // Полис. – 2001. – № 1. – С. 15–29.
36. Гончарук В. П. Особливості трансформації виборчої системи сучасної України: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук.: спеціальність 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / В. П. Гончарук – К., 2001. – 20 с.
37. Горбатенко В. П. Демократія. – Управління. – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. Монографія / В. П. Горбатенко, В. В. Цветков – К.: Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
38. Горбатенко В. П. Парадигма модернізації / В. П. Горбатенко // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 41–51.
39. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія / В. П. Горбатенко. – К.: Академія, 1999. – 240 с.

40. Государственная служба (комплексный подход): [Учеб. пособие / Отв. ред. А. В. Оболонский] – [2е изд.] – М.: Дело, 2000. – 440 с.
41. Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения / Ю. Н. Давыдов. – М.: Мартис, 1998. – 510 с.
42. Давыдов Ю. Н. Тоталитаризм и тоталитарная бюрократия / Ю. Н. Давыдов // Наука и жизнь. – 1989. – № 1. – С. 44–51.
43. Давыдов Ю. Н. Ханна Арендт и проблема тоталитаризма / Ю. Н. Давыдов. – М.: ЦентрКом, 1996. – 672 с.
44. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Р. Даль // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 37–48.
45. Дєвочкіна Н. М. Політична соціалізація як політико-культурний процес трансформації суспільства / Н. М. Дєвочкіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2008. – С. 56–60. – (Філософія. Політологія; Вип. 89/90).
46. Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М: Новости, 1992. – 541 с.
47. Дзарасов С. Партийная демократия и бюрократия: к истокам проблемы / С. Дзарасов // Иного не дано: Судьбы перестройки. Вглядываясь в прошлое. Возвращение к будущему / Под ред. Ю. Афанасьева. – М.: Прогресс, 1988. – С. 320–336.
48. Дзюба І. На «еліту» надійся, а сам не плошай / І. Дзюба // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 9. – С. 36–39.
49. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. Хрестоматія / [За ред. О. І. Семківа]. – Львів: Світ, 1996. – С. 508–551.

50. Дудченко О. Є. Політична реформа як чинник трансформаційних процесів в українському суспільстві / О. Є. Дудченко // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2 (3). – С. 171–174.
51. Дьюи Д. Этика демократии / Д. Дьюи // Полис. – 1994. – № 3. – С. 28–32.
52. Елизаров В. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс / В. Елизаров // Полис. – 1999. – № 1. – С. 72–78.
53. Єдиний реєстр громадських формувань. Дані Міністерства юстиції України / [Електронний ресурс] – Режим доступу до реєстру: <http://www.minjust.gov.ua/0/499>.
54. Жданов И. Украина в XXI веке: вызовы для политической элиты / И. Жданов, Ю. Якименко // Зеркало недели. – 2003. – № 44 (469). – С. 8.
55. Журавський В. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко. – К.: Логос, 1999. – 283 с.
56. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» № 1667-IV від 6 квітня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 30-31 (30.07.2004). – С. 382.
57. Закон України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» № 14/98-ВР від 14 січня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 3-4. – С. 15.
58. Заславская Т. И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса / Т. Заславская // Кто и куда стремится вести Россию? Макро-, мезо- и микро-акторы трансформационного процесса / [Под общ. ред. Т. Заславской]. – М.: МВШСЭН, 2001. – С. 4–15.

59. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г. Зеленько – К.: Критика, 2003. – 215 с.
60. Зиглер Х. Демократия для элиты: Введение в американскую политику / Х. Зиглер, Т. Дай. – М.: Юридическая литература, 1984. – 320 с.
61. История политических учений: [Учеб-к для вузов / под общ. ред. О. В. Мартышина]. – М.: НОРМА, 2002. – 352 с.
62. Каленський В. Политическая наука в США / Каленський В. – М., 1969. – 104 с.
63. Карабущенко П. Л. Антропологическая элитология: Монография / П. Л. Карабущенко. – М.: Асрахань, 1999. – 231 с.
64. Каспрук В. Рекрутування еліт / В. Каспрук // Підтекст. – 1998. – № 23. – С. 11–13.
65. Кіндратець О. Інтелігенція та політична еліта України / О. Кіндратець // Світогляд. – 2009. – № 6 (20). – С. 38–41.
66. Китаев С. В. Номенклатура как структурный феномен власти / С. В. Китаев // Вестник красноярского государственного университета. Гуманитарные, естественные и физико-математические науки. – 2006. – № 3/2. – С. 19–21.
67. Ключникова Д. Ю. Зміна ролі громадської думки в процесі трансформації суспільства / Д. Ю. Ключникова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – С. 52–55. – (Філософія. Політологія; Вип. 84/86).
68. Коваль А. Спроба типологізації політичної еліти України / А. Коваль // Студія «Генеза». – 1997. – № 4. – С. 5–8.
69. Кононенко Н. В. Політичний клас у сучасних Україні та Росії / Н. В. Кононенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України – К., 2008. – Вип. 38. – С. 94–107.

70. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. із змінами, внесеними ЗУ №2222-IV від 08.12.2004, ВВР, 2005, № 2, ст. 44. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2006. – 159 с.
71. Кочубей Л. «Політична еліта» і «політичний клас»: класичні та сучасні підходи визначення понять [Електронний ресурс] / Л. Кочубей // Політичний менеджмент. – 2008. – № 8. – Режим доступу до журн.:
<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=217>
72. Кочубей Л. Виборчі системи як передумова формування політичної еліти / Л. Кочубей // Політичний менеджмент. – К., 2007. – Спецвипуск: Покликання і відповідальність політичної еліти та її лідерів. – С. 197–206.
73. Кочубей Л. Чому еліта безвідповідальна? / Л. Кочубей // Віче. – 2007. – № 17. – С. 26–28.
74. Кравченко В. Політико-правові наслідки запровадження пропорційної системи на місцевих виборах в Україні / В. Кравченко // Шляхи оптимізації виборчої системи для парламентських та місцевих виборів в Україні: Матеріали «круглого столу» – К.: ПЦ «Фоліант», 2007. – С. 43–44.
75. Красильников В. А. Модернизация и Россия на пороге XXI века / В. А. Красильников // Вопросы философии. – 1997. – № 7. – С. 32–38.
76. Крестева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества / А. Крестева // Социс. – 1996. – № 4. – С. 19–29.
77. Крупнов Ю. Спасти президента Путина / Ю. Крупнов // Полит. класс. – 2006. – № 8. – С. 19–27.
78. Крыштановская О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. В. Крыштановская // Обществ. науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 51–65.

79. Крыштановская О. В. Анатомия российской элиты / О. В. Крыштановская. – М.: Захаров, 2005. – 384 с.
80. Крыштановская О. В. Трансформация российской элиты (1981-2003): дис. ... д-ра социол. наук: 23.00.02 / О. В. Крыштановская. – М.: МГИМО (У) МИД РФ, 2004. – 439 с.
81. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія / О. І. Крюков.; За наук. ред. Е. А. Афоніна. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
82. Куколев И. Российские политические элиты в переходный период / И. Куколев // На путях политической трансформации (политические партии и политические элиты постсоветского периода): Сб. науч. работ. – М., 1997. – 250 с.
83. Курняк О. Демократизм політичної культури трансформаційного суспільства / О. Курняк // Вища освіта України. – 2010. – № 1 (36). – С. 67–71.
84. Левенець Ю. Політична влада: інституціональні трансформації / Ю. Левенець // Історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 3-8.
85. Ленин В. И. Государство и революция / В. И. Ленин // Полн. собр. соч.: в 55 тт. – М.: Политиздат, 1970–1983. – Т. 33. – 1974. – С. 1–120.
86. Ленин В. И. О задачах наркомюста в условиях новой экономической политики / В. И. Ленин // Полн. собр. соч.: в 55 тт. – М.: Политиздат, 1970–1983. – Т. 44. – 1977. – С. 396–400.
87. Ленин В. И. Полн. собр. соч.: в 55 тт. / В. И. Ленин. – М.: Политиздат, 1970–1983. – Т. 39. – 1976. – 502 с.
88. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський // Філософія політики [Авт.-упоряд. В.П. Андрущенко (кер.) та ін.] – К.: Знання України, 2003. – С. 91–106. (Філософія політики: Хрестоматія: У 4 тт.; Т. 3)

89. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. Хрестоматія; За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 328–477.
90. Мазур А. Демократія по-руски: воспоминання о будущем / А. Мазур // Полит. класс. – 2007. – № 2. – С. 45–53.
91. Макаренко В. П. Бюрократія и сталинізм / В. П. Макаренко. – Ростов – на – Дону: РГУ, 1989. – 368 с.
92. Макаренко В. П. Власть, вера и бюрократія: критика социологии М. Вебера / В. П. Макаренко – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1988. – 304с.
93. Макарин А. В. Бюрократія в системе политической власти / А. В. Макарин. – СПб., 2000. – 156 с.
94. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М., 1990. – 656 с.
95. Макфол М. Послеоранжевая Украина / М. Макфол // Комерсант. – 2006. – 14 марта. – № 43.
96. Мандзій Л. С. Формування політичної еліти України (1991-1994) [Електронний ресурс] / Л. С. Мандзій // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. ХХІV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – 322 с. – Режим доступу до журналу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2008_24/24/mandziy.pdf
97. Манхейм К. Избранное: Социология культуры / К. Манхейм. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 501 с.
98. Маркс К. Манифест коммунистической партии / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О коммунистической общественной формации: В 4 тт. – М., 1987. – Т. 1. – 1987. – С. 278–279.

99. Мармазова Т. І. Трансформація функцій політики в умовах системної модернізації суспільств перехідного типу / Т. І. Мармазова // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: ІНТАС, 2009. – Вип. 43. – С. 221–231.
100. Медвідь Ф. М. Діяльність політичних еліт і лідерів у реформуванні політичної системи України в умовах становлення стратегії національної безпеки / Ф. М. Медвідь // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ, 2007. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007. Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – С. 300–307.
101. Мигранян А. Механизм торможения в политической системе и пути его преодоления / А. Мигранян // Иного не дано: Судьбы перестройки. Взглядываясь в прошлое. Возвращение к будущему; Под ред. Ю. Афанасьева. – М.: Прогресс, 1988. – С. 97–121.
102. Миллс Р. Властвующая элита / Р. Миллс; Ред. Л. Я. Розовский; Предисл. В. Е. Мотылева; Пер. с англ. Е. И. Розенталь и др. – М.: Иностранная лит., 1959. – 543 с.
103. Михальченко М. Еліта в Україні: їсте куме, що зварили / М. Михальченко // Віче. – 2003. – № 1. – С. 7–11.
104. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
105. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия [Текст] / Р. Михельс // Социс. – 2000. – № 1. – С. 107–116.
106. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии / Р. Михельс // Политология: хрестоматія; Сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 540–551.

107. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социс. – 1994. – № 10. – С. 176–187.
108. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социс. – 1994. – № 12. – С. 187–198.
109. Мохов В. П. Советская номенклатура как политический институт [Электронный ресурс] / В. П. Мохов // Номенклатура в истории советского общества: тез. докл. Интернет-конф., ноябрь 2003 – март 2004 г. – Пермь, 2004. – Режим доступа до книги: <http://www.elis.pstu.ru/mokhov2.htm>
110. Мухаев Р. Т. Политология: учебник для вузов / Р. Т. Мухаев. – [2-е изд.]. – М.: ПРИОР, 2001. – 432 с.
111. Мясников О. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? / О. Мясников // Полис. – 1993. – № 1. – С. 52–60.
112. Неклесса А. Новый амбициозный класс. Кто осуществляет новую сборку мира? / А. Неклесса // Полит. класс. – 2007. – № 9. – С. 33–46.
113. Неліпа Д. В. Роль національної еліти у становленні національної ідеї / Д. В. Неліпа // Трибуна. – 2009. – № 1/2. – С. 14–17.
114. Нефедов В. Н. Номенклатура империи: исследование кризиса / В. Н. Нефедов. – Нижний Новгород: Изд-во Волго-Вятского кадрового центра, 1994. – 256 с.
115. Ницше Ф. Полное собрание сочинений / Ф. Ницше. – М., 1999. –Т. IX.
116. Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск: Покликання і відповідальність політичної еліти та її лідерів. – С. 72–79.
117. Новые слова и значения: Словарь-справочник (по материалам прессы и литературы 60-х годов) / Под ред. Н. З. Котеловой, Ю. С. Сорокина. – М.: Сов. энциклопедия, 1971. – 543 с.

118. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет – М., 1997. – С. 256-257. (Антология мировой политической мысли: В 5 тт.; Т. 2)
119. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация и другие работы / Х. Ортега-и-Гассет. – М., 1991. – 639 с.
120. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп. – М.: АСТ, 2001. – 509 с.
121. Осипова Е. В. Социология Вильфредо Парето: Политический аспект / Е. В. Осипова. – СПб.: Алетейя, 2004. – 160 с.
122. Павко А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: Парето В., Моска Г., Міхельс Р. / А. І. Павко // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 91–100.
123. Палазова Т. М. Правящая элита как основной субъект процесса принятия политических решений / Т. М. Палазова // Перспективи. – 2006. – № 1 (33). – С. 128–132.
124. Палазова Т. М. Основные подходы к определению сущности и природы политического лидерства / Т. М. Палазова // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2006. – № 1 (17). – С. 136–140.
125. Палазова Т. М. Технології формування іміджу політичного лідера / Т. М. Палазова // Вестник СевГТУ. – 2007. – № 84. – С. 94–97.
126. Палазова Т. М. Исторические типы взаимодействия церкви и государства / Т. М. Палазова // Виховання і культура. – 2007. – № 1-2 (11-12). – С. 47–49.
127. Палазова Т. М. Перспективи неklasичного методологічного підходу до вивчення політичних еліт / Т. М. Палазова // Перспективи. – 2008. – № 4 (44). – С. 68–72.
128. Палазова Т. М. Класичні теоретико-методологічні підходи до вивчення політичних еліт / Т. М. Палазова // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2009. – № 1 (23). – С. 90–94.

129. Палазова Т. М. Політична еліта в контексті євроінтеграції / Т. М. Палазова // Наука і освіта. Спецвипуск: проект «Толерантність як основа соціальної безпеки» – 2010. – № 1. – С. 54–58.
130. Парето В. Трактат по общей социологии / В. Парето // Осипова Е. В. Социология Вильфредо Парето: политический аспект. – М., 2004. – С. 132–140.
131. Партийное строительство. Учебное пособие: Изд. 6-е. – М., 1981. – 338 с.
132. Пастухов В. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские» / В. Пастухов // Полис. – 1993. – № 2. – С. 49–57.
133. Пахарев А. Политическое лидерство и лидеры: Монография / А. Пахарев. – К.: Знамя Украины, 2001. – 270 с.
134. Пахарев А. Хамелеономания властных элит в условиях переходных политических систем / А. Пахарев // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 7. – Київ – Миколаїв, 2005. – С. 235–244.
135. Пахарев А. Д. Бюрократия переходных политических систем: специфика формирования, особенности различия / А. Д. Пахарев // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 22–32.
136. Пахарев А. Д. Историчні витоки виникнення та еволюція політичних еліт в Україні / А. Д. Пахарів // Трибуна. – 2009. – № 9/10. – С. 19–23.
137. Переломов Л. С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. / Л. С. Переломов. – М., 1993. – 440 с.
138. Пилипенко В. Є. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / Валерій Пилипенко, Юрій Привалов, Валерій Ніколаєвський. – К.: Фоліант, 2008. – 158 с.

139. Пинчук А. Кое-что о конкурентоспособности, политической элите и обществе / А. Пинчук // Зеркало недели. – 2006. – 4 ноября. – С. 20.
140. Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства / М. Пірен // Вісник УАДУ. – 2001. – № 1. – С. 242–249.
141. Пірен М. Подолання бюрократизму як чинник перезавантаження управлінської діяльності політико-владної еліти України в кризовий період / М. Пірен // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4 (38). – С. 153–159.
142. Платон. Государство. Законы. Политика / Платон. – М., 1997. – С. 225–237.
143. Політичні інститути в процесі реформування системи влади: навчально-методичний посібник / В. А. Ребкало, Л. Є. Шкляр. – К.: Видавництво УАДУ, 2003. – 172 с.
144. Політологія: посібник для студентів вищих навч. закладів / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К.: Академія, 2001. – 528 с.
145. Поппер К. Открытое общество и его враги / К. Поппер. – М., 1992. – 448 с.
146. Поппер К. Открытое общество и его враги. [Текст] / К. Поппер // Філософія політики: Хрестоматія. У 4-х тт. Т.\ 3 [Ред. А. В. Толстоухов]. – К.: Знання України, 2003. – С. 325–341.
147. Правляча еліта сучасної України: Аналіт. доп. № 10. – К.: Інститут соціології НАН України, Український центр досліджень миру, конверсії та конфліктних ситуацій, 1998. – 62 с.
148. Правляча еліта сучасної України / [Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парохонська О.]. – К.: Інститут соціології НАН України; Український центр досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій, 1998. – 68 с.

149. Предборський В. Формування ефективної еліти українського суспільства / В. Предборський // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 9. – С. 15–20.
150. Пухкал О. Політична еліта і громадянське суспільство в Україні: становлення і взаємодія / О. Пухкал // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2009. – № 4. – С. 192–201.
151. Пухкал О. Політична еліта як суб'єкт модернізації українського суспільства / О. Пухкал // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2009. – Вип. 2. – С. 181–191.
152. Пушкарева Г. В. Государственная бюрократия как объект исследования / Г. В. Пушкарева // Общественные науки и современность. – 1997. – № 5. – С. 77–86.
153. Рассолов И. Ничто не вечно [Електронний ресурс] / И. Рассолов // Апология. Гуманитарный журнал. – № 8. – 8-11.2005. – Режим доступу до журналу: http://www.journal-apologia.ru/rnews.html?id=387&id_issue=121
154. Ріктор Т. Л. Управлінська еліта як стратегічний ресурс побудови держави: проблеми та перспективи / Т. Л. Ріктор // Економіка та держава. – 2009. – № 2 (74). – С. 76–78.
155. Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. Г. В. Осипова. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – 672 с.
156. Рудич Ф. Випробування асортиментом. Кого із 26 претендентів не соромно буде бачити у президентській мантії? / Ф. Рудич // Віче. – 2004. – № 9. – С. 7–11.
157. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2 (29). – С. 3–14.

158. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? / Ф. М. Рудич – К.: Довіра, 1999. – 199 с.
159. Рудич Ф. М. Політичний клас, правляча еліта, їх роль у визначенні й здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики Української держави / Ф. М. Рудич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 8–22.
160. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник / Ф. М. Рудич. – К.: Либідь, 2006. – 480 с.
161. Рущенко І. Українська піраміда / І. Рущенко // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 68–77.
162. Саква Р. Режимная система и гражданское общество в России / Р. Саква // Полис. – 1997. – № 1 – С. 61–82.
163. Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия / Дж. Сакс. – М., 1995. – 331 с.
164. Сахаров А. Д. О стране и мире / А. Д. Сахаров. – Нью-Йорк: Хроника, 1976. – С. 139–179.
165. Селютіна Н. Ф. Вибори як механізм формування політичної складової політико-адміністративної еліти [Електронний ресурс] / Н. Ф. Селютіна // Вісник харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна; Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2009. – Режим доступу до журналу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/natural/vkhnu/Soc_dos/2009_844/articles/Selutina.pdf
166. Селютіна Н. Ф. Призначення на посаду як канал рекрутування адміністративної складової політико-адміністративної еліти [Електронний ресурс] / Н. Ф. Селютіна // Електронне видання «Державне будівництво». – 2008. – № 2. – Режим доступу до журналу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-2/doc/3/05.pdf>

167. Сергеев Н. В. Реальные группы – концептуализация и эмпирический расчет / Н. В. Сергеев, О. И. Шкаратан // *Обществ. науки и современность*. – 2000. – № 5. – С. 33–45.
168. Сиволап И. И. Социальные идеи Вольтера / И. И. Сиволап – М., 1978. – С. 142–144.
169. Скірбекк Г. Альтернативні процеси модернізації / Г. Скірбекк // *Філософська думка*. – 2007. – № 5. – С. 13–39.
170. Скнар О. Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів / О. Скнар // *Соціальна психологія*. – 2004. – № 3. – С. 39–46.
171. Соловьев А. Государство на старте тысячелетия: проблемы управления и власти / А. Соловьев, С. Туронок // *Власть*. – 2003. – № 11. – С. 46–52.
172. Тадевосян Е. В. Словарь-справочник по социологии и политологии / Е. В. Тадевосян. – М.: Знание, 1996. – 272 с.
173. Танчер В. Ідеї елітизму в контексті демократичної трансформації суспільства / В. Танчер, О. Кучеренко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 1998. – № 3. – С. 5–16.
174. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль. – М.: Весь мир, 1992. – 554 с.
175. Толстых В. И. Произойдет ли в России смена элиты? [Электронный ресурс] / В. И. Толстых // *Свободное слово: Тез. зас. клуба*. – Режим доступа до журналу: <http://www.netda.ru/slovo/elite.html>
176. Тощенко Ж. Т. Элиты? Клань? Касты? Клики? Как назвать тех, кто правит нами? / Ж. Т. Тощенко // *Социологические исследования*. – 1999. – № 11. – С. 126.
177. Траверсе О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства / О. Траверсе // *Політичний менеджмент*. – 2006. – № 1. – С. 27–36.

178. Трачук В. Політична еліта та політична модернізація / В. Трачук // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – Вип. 20. – С. 139–144.
179. Троцкий Л. Преданная революция: Что такое СССР и куда он идет? / Л. Троцкий. – М.: Наука, 1988. – 348 с.
180. Тупчієнко Л. Політична еліта в Україні чи українська політична еліта? /Л. Тупчієнко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Київ, 2007. – Вип. 33. – С. 224–233.
181. Федоров А. Нарциссизм посткоммунистической украинской элиты / А. Федоров // Политическая мысль. – 1994. – № 3. – С. 24–31.
182. Федосеев А. Современная американская буржуазная политология: истоки, традиции, новации. / А. Федоров. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – 216 с.
183. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – С. 181–193.
184. Формування політичної еліти в Україні / [ред. – упоряд. Н. Демчук, Л. Кудіна]. – К.: Молодіжна альтернатива, 2004. – 56 с. – (Молоді автори).
185. Фрейд З. Будущность одной иллюзии / З. Фрейд // Сумерки богов. – М., 1989. – С. 94–142.
186. Фуко М. Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко. – М., 1996. – 448 с.
187. Хоффман-Ланге У. Роль элит в процессе демократизации и демократической консолидации / У. Хоффман-Ланге // Социс. – 1996. – № 4. – С. 50–55.
188. Чукут С. Чого не вистачає правлячій еліті України / С. Чукут // Віче. – 1999. – № 6. – С. 39–47.

189. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер; предисл. В. С. Автономова. – М.: ЭКСМО, 2007. – 864 с. – (Антология экономической мысли).
190. Щедров С. В. Політичні партії як джерело ротації еліти / С. В. Щедров // Грані. – 2009. – № 6 (68) Листопад-грудень. – С. 167–170.
191. Щедров С. В. Політична еліта сучасної України: регіональний аспект / С. В. Щедров // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Київ, 2008. – Вип. 38. – С. 230–235.
192. Щекин Г. В. Социальная теория и кадровая политика: Монографія. / Г. В. Щекин. – К.: МАУП, 2000. – 576 с.
193. Эндрувайт Г. Элиты и развитие: теория исследования влияния элит на процессы социального развития / Г. Эндрувайт // Зарубежная политическая наука: история и современность. – Вып. 1. – М.: ИНИОН, 1990. – С. 238–245.
194. Юрій М. Ф. Політологія / М. Ф. Юрій. – К.: Дакор, 2006. – 418 с.
195. Яцков В. А. Организация работы с номенклатурой партийных комитетов / В. А. Яцков // Проблемы партийного и государственного строительства. – Вып. 2. – М., 1982. – С. 131–138.
196. Burnham, J. The managerial revolution / J. Burnham. – Bloomington: Indiana University Press, 1996. – 292 p.
197. Kullberg I. Elites, Institutions and Democratization in Russia and Eastern Europe / I. Kullberg, J. Higley, J. Pakulski // Gill G. (ed.) Elites and Leadership in Russian Politics. – St. Martin's Press, 1998. – 176 p.
198. Marger M. Elites and Masses: an Introduction to Political Sociology / M. Marger. – N.Y., 1998. – 207 p.
199. Putnam R. The Comparative Study of Political Elites / R. Putnam. – N.Y., 1996.

200. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft Tübingen: Mohr-Paul / M. Weber. –
Siebeck., 1976. – 686 s.